

משה שרת והסכס השילומים עם גרמניה, 1949-1952

לזכר אלכס כרמל, ידיד ועמית

מבוא: הבמה והשחקנים

הוויכוח על המשא ומתן הישיר עם גרמניה בנושא השילומים, שהתקיים בשנים 1951-1952, הסעיר את הציבור הישראלי חודשים ארוכים.¹ ההתנגדות למשא ומתן זה, שהקיפה חלקים ניכרים בציבור הישראלי ובפוליטיקה הישראלית, הייתה חריפה ולעתים גם אלימה. מצדה האחד של הקשת הפוליטית התנגד לכך השמאל - הציוני (מפ"ם) והלא ציוני (מק"י) כאחד. מפ"ם טענה כי יש במשא ומתן זה חילול של זכר הקרבנות שנספו בשואה ובמיוחד חילול זכרם של גיבורי המחתרת, שהיא ראתה עצמה אפוטרופסית שלהם. מק"י קבעה כי המשא ומתן הוא ההוכחה המובהקת להשתעבדותה של ישראל לגוש האימפריאליסטי-הקפיטליסטי, שלדידה היה המשכו הישיר של הגוש הנאצי-הפשיסטי. הקשר בין המאבק בנושא המשא ומתן לבין המלחמה הקרה בולט לנוכח העובדה שמפ"ם, וביתר שאת מק"י, חייבו יצירת קשרים עם מזרח גרמניה, שהשתייכה לגוש הסובייטי.²

- 1 ראו למשל: נ' ברזל, 'הכבוד, השנאה והזכרון בדיונים בשאלת הפיצויים מגרמניה בשנות החמישים', קובץ יד ושם, כד (תשנ"ח), עמ' 203-226. ההתייחסויות במאמר זה לגרמניה מכוונות למערב גרמניה אלא אם כן צוין אחרת.
- 2 נ' ברזל, 'עמדות במפ"ם כלפי מזרח גרמניה על רקע השואה', דפים לחקר תקופת השואה, יא (תשנ"ד), עמ' 151-174.

מצדה האחר של הקשת הפוליטית ניצבה 'חירות', שראתה בכל שיג ושיח עם הגרמנים, 'עמלק המודרני' על פי תפיסתה, פגיעה שאין חמורה ממנה בכבוד הלאומי. אנשי 'חירות' טענו גם, בדרך כלל בצורה מצועפת, כי מי שנושא ונותן עם השטן הגרמני משהו מתכונות השטן דבק בו. מבחינתה של 'חירות' היה זה מאבק טוטלי, 'לחיים ולמוות', ואפשר היה להפר למענו את כללי המשחק המקובלים במשטר דמוקרטי.³ בתווך ניצבו הסיעות הדתיות - הציוניות והחרדיות - שכולן היו שותפות בקואליציה הממשלתית,⁴ ושכלי תמיכתן לא היה סיכוי להשיג רוב בכנסת להצעת הממשלה לפתוח במשא ומתן עם הגרמנים. בקרב סיעות אלה היו כוחות שמשכו לכיוונים שונים ומנוגדים. לדוגמה בצד אחד של המתרס ניצב חבר הכנסת מרדכי נורוק, מ'המזרחי', שאיבד את כל משפחתו בשואה, ושהיה מתנגד מובהק למגעים עם גרמניה. ואילו בצד האחר של הקשת ניצב עמיתו של נורוק, דוד צבי פנקס, שר התחבורה ומנהיג 'המזרחי', שהיה תומך מובהק בשילומים.⁵

אליעזר ליבנה
1975-1902

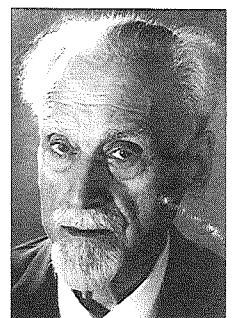
חיים בן-אשר
1998-1904

יוסף שפרינצק
1959-1885

דוד צבי פנקס
1952-1895

מרדכי נורוק
1962-1884

גם במפא"י, מפלגת השלטון, היו שתי קבוצות שהתנגדו לכל קשר עם גרמניה. קבוצה אחת הייתה מורכבת משלושה מנציגי מפא"י בכנסת - יושב ראש הבית יוסף שפרינצק וחברי הכנסת חיים בן-אשר ואליעזר ליבנה, שהיו קשורים בעברם ל'קיבוץ המאוחד'.⁶ הקבוצה האחרת הייתה מורכבת מנציגים שואה שנמנו עם עסקני המפלגה; בישיבת מרכז המפלגה שדנה בעמדת המפלגה בסוגיה רגישה זו התבטאו אנשי קבוצה זו בחריפות רבה.⁷

3 י' ויץ, 'תנועת החרות נגד השילומים מגרמניה', ע' אופיר (עורך), חמישים לארבעים ושמונה: גיליון מיוחד של תיאוריה וביקורת, ירושלים 1999, עמ' 99-109.

4 הממשלה השלישית, שהוקמה באוקטובר 1951, אחרי הבחירות לכנסת השנייה, הייתה ממשלה צרה - 65 חברי כנסת תמכו בה: 50 נציגי מפא"י (45 נציגי מפא"י עצמה ו-5 נציגי המיעוטים שהיו קשורים למפא"י) ו-15 נציגי המפלגות הדתיות: 'הפועל המזרחי' (8), 'אגודת ישראל' (3), 'המזרחי' (2) ו'פועלי אגודת ישראל' (2). על עמדות המחנה הדתי בוויכוח הזה ראו: י' ויץ, 'הדרך לוואסנר: כיצד אושרה ההחלטה על משא ומתן ישיר בין ישראל לגרמניה', קובץ יד ושם, כח (תש"ס), עמ' 247-276.

5 בבחירות לכנסת השנייה, שהתקיימו בשלהי יולי 1951, קיבלה 'המזרחי' רק שני מנדטים, ונציגיה בכנסת היו פנקס ונורוק.

6 בן-אשר היה ממייסדי קיבוץ גבעת-ברנר, וליבנה היה ממייסדי עין-חרוד ומראשי 'הקיבוץ המאוחד' בשנות העשרים והשלושים.

7 ישיבת מרכז מפא"י, 13 בדצמבר 1951, אמ"ע, 23/51.

מול החזית הרחבה הזאת התייצבה קבוצה לא גדולה שתמכה במשא ומתן ישיר עם הגרמנים, וזאת לא רק מסיבות מעשיות – לנימוקים האידאולוגיים והעקרוניים היה תפקיד מרכזי בדינמיקה שהביאה אותה לתמוך בקיום המשא ומתן. קבוצה זו העלתה מכלול טענות להצדקת המשא ומתן: מצבו הקטסטרופלי של משק המדינה,⁸ שעמד על סף קריסה, ושהיה זקוק לסיוע מכל מקור אפשרי כדי לשרוד; התחושה כי אם לא נתבע פיצויים (לִפְרָט) מהגרמנים נאחר את המועד – בזכות המלחמה הקרה והסכסוך בין הגושים גרמניה תזכה להתקבל מחדש למשפחת העמים בלי שתשלם את חובה לעם היהודי; האמונה כי מי שמתיר לרוצה לרשת את רכוש קרבנו מוסיף חטא על פשע והטענה כי אין לפרש את השילומים (למדינה) בשום פנים ואופן כמחילה על פשעים שלעולם לא תהיה עליהם מחילה.

קבוצה זו ניהלה בזהירות רבה ומתוך חששות מרובים את המאבק להשגת אישורה של הכנסת לקיום המשא ומתן עם גרמניה. הזהירות והחששות נבעו משלושה גורמים. הגורם הראשון והמכריע היה החרדה משבירת הטאבו בכל הנוגע לגרמניה – הרי באותם ימים, חמש שנים לאחר תום השואה, שרר בישראל חרם מוחלט על גרמניה, הגרמנים והגרמניות. הגורם השני היה המודעות שהרוב אינו מובטח, ושייתכן שהכנסת לא תאשר את החלטת הממשלה לפתוח במשא ומתן ישיר. העובדה שבסופו של דבר תמכו שישים ואחד מחברי הכנסת בהצעת הממשלה נתפסה כניצחון גדול ובלתי צפוי של תומכי המשא ומתן. הגורם השלישי, הקשור לשני, היה התחושה שהמאבק איננו רק על הנושא הקונקרטי העומד על סדר היום – חשוב ככל שהיה – אלא על עצם הלגיטימיות של השלטון. גראה היה כי מימין ומשמאל מנסים לקעקע לגיטימיות זו, וה'חזרה הכללית' לקראת המאבק על אישור ההצעה למשא ומתן עם גרמניה הייתה ההפגנה הגדולה במל חיפה באמצע דצמבר 1951. ההפגנה הייתה במסגרת 'שביתת הימאים', שתמכו בה מפ"ם ומק"י משמאל ו'חירות' מימין.⁹

רוב התומכים בקיום המשא ומתן השתייכו לצמרת מפא"י. הם הבינו כי אין מנוס ממגע עם ישרים עם הגרמנים וסלדו מהסיסמאות הדמגוגיות שבהן השתמשה האופוזיציה מימין ומשמאל במטרה לסכלו. קבוצת התומכים הונהגה על ידי ארבעה אישים, לא כולם חברי מפא"י, שבמידה רבה נשאו על כתפיהם את המטלה הבלתי אפשרית כמעט, והם: דוד בן-גוריון, נחום גולדמן, דוד הורוביץ ומשה שרת. ראש הממשלה בן-גוריון ראה בתחלטה לדון עם גרמניה על השילומים חלק בלתי נפרד ממחיר הריבונות – התחייבויות קשות שניתן היה להתחמק מהן בגולה חובה למלאן כשאנו עם חופשי בארצנו. תפקידו העיקרי בה היה לתת גיבוי פוליטי וציבורי למי שעסקו בכך באורח יומיומי, ובמיוחד לשר החוץ משה שרת.¹⁰

גולדמן היה באותם ימים יושב ראש בפועל של הקונגרס היהודי העולמי. במאבק על השילומים היו לו שני הישגים מכריעים. האחד היה כינון 'ועידת התביעות' (Claims Conference), שייצגה את

8 N.T. Gross, 'The Economy Regime during the First Decade', S.I. Troen & N. Lucas (eds.), *Israel: The First Decade of Independence*, New York 1995, pp. 231-245

9 ויץ (לעיל, הערה 4).

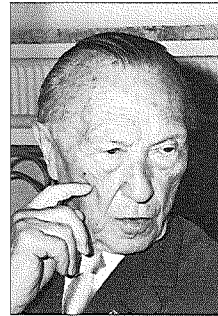
10 'ויץ, הדרך לגרמניה האחרת' – דוד בן-גוריון ויחסו לגרמניה, 1960-1952, 'א' שפירא (עורכת), עצמאות: 50 השנים הראשונות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 245-266.

הארגונים היהודיים במגעים עם הגרמנים בנושא הזה.¹¹ בזיכרונותיו כתב גולדמן כי הוא מבין ללבם של אלה שמטעמים רגשיים התנגדו לכל משא ומתן, אך רק ציבור החי בגולה ובגטו יכול להרשות לעצמו, מתוך תחושה של חוסר אונים, לחיות על פי רגשותיו ולמענן. ואילו עם שהצליח לבנות את מדינתו איננו יכול עוד לנהל מדיניות דוֹן קישוטית של היענות לצו הרגש בלבד.¹² הישגו האחר של גולדמן היה שהצליח בשיחות עם הקנצלר אדנאואר לסלק מכשולים קריטיים מהנתיב הפתלתול להסכם עם הגרמנים על השילומים. בשיחה הראשונה בין השניים, שהתקיימה בדצמבר 1951 בלונדון, התחייב הקנצלר לקבל את דרישת ישראל שהבסיס הכספי לדיונים על השילומים יהיה מיליארד דולר והצי, ובכך הוסר המכשול האחרון למגעים הישירים בין ישראל לבין ממשלת בון. בשיחה השנייה,

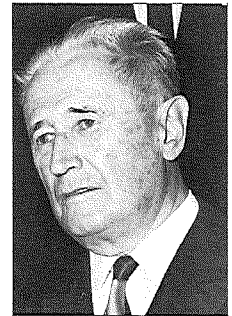
שהתקיימה ב־20 באפריל 1952, בביתו של הקנצלר שברונדורף (Rhondorf), ביקש גולדמן לפתור את המשבר שפרץ כחודש לאחר פתיחת המשא ומתן מפני שאישים שהיו קשורים לעניין, כמו הבנקאי הרמן יוזף אבס (Abs), חתרו לצמצם את הבסיס הפיננסי של הדיונים שעליו התחייב הקנצלר כמה חודשים קודם לכן בלונדון. בפגישה עם גולדמן החליט הקנצלר להיכנס לעובי הקורה

זיו הורוביץ
1899-1979

קונרד אדנאואר
1876-1967

נחום גולדמן
1895-1982

והורה לראש המשלחת הגרמנית לשיחות, פרופ' פרנץ בֶּהם (Böhm), להיפגש עם גולדמן. ובשיחה הזאת, שהתקיימה בפריז ב־23 במאי 1952, הוסכם על הבסיס הכספי.

הורוביץ היה המנהל הכללי של משרד האוצר והיועץ הכלכלי של הממשלה בשנים 1948-1952. הורוביץ לא היה מדינאי אלא עובד מדינה, ויותר מזה – הוא מעולם לא היה חבר מפא"י, מפלגת השלטון. אולם בשל הכרה ביכולותיו המקצועיות ובקשריו הבין-לאומיים¹³ היה לחלק בלתי נפרד מהמעגל הפנימי והאינטימי של מקבלי ההחלטות. העובדה הזאת וכן מחלתו הקשה של שר האוצר אליעזר קפלן¹⁴ הפכו את הורוביץ לדמות מפתח בתהליך המורכב שהוביל למשא ומתן עם גרמניה, שהפך הכלכלי בו היה מכריע.¹⁵ הוא היה מהראשונים שהבינו כי בלי סיוע גרמני דחוף יידרדר המשק

R.W. Zweig, *German Reparations and the Jewish World: A History of the Claims Conference*, Boulder & London 1987 11

ג' גולדמן, זיכרונות, ירושלים תשל"ב, עמ' 228-229. 12

קשריו אלה נרקמו בין השאר בהיותו חבר במשלחת הסוכנות היהודית לאו"ם במאבק הגורלי על תכנית החלוקה. ראו: ד' הורוביץ, בשליחות מדינה נולדת, תל-אביב 1951. 13

קפלן לקח חלק מכריע בדיונים על השילומים בשנת 1950. בשנת 1951 גברה מחלתו והשתפתו בדיונים האלה הצטמצמה באורח משמעותי. הוא נפטר בקיץ 1952. 14

על הקשר בין המשא ומתן עם גרמניה על השילומים ובין ניסיונות הממשלה למצוא סיוע כלכלי זר ראו: U. Bialer, 'Top Hat, Tuxedo and Cannons: Israeli Foreign Policy from 1948 to 1956 as a Field to Study', *Israel Studies*, 7, 1 (2001), pp. 41-48 15

הישראלי במהירות לעברי פי פחת.¹⁶ הוא ששכנע את בן-גוריון כי מדובר בצעד בלתי נמנע, והוא, יחד עם הציר הישראלי בפריז מוריס פישר, היה הישראלי הראשון שנועד עם הקנצלר אדנאואר, בפגישה חשאית בפריז באפריל 1951. על פגישה זו כתב בזיכרונותיו: 'לגבי דידי הייתה זאת חוויה קשה. חשבון הכלל, הסלידה התהומית ממעשי הנאצים נתמזגו בנפשי עם היגון האישי, על משפחתי שנספתה בלבוב'.¹⁷

שר החוץ שרת היה הדמות העיקרית בכינון היחסים עם גרמניה. עד הדחתו מתפקידו כשר חוץ, ביוני 1956, הוא, ולא בן-גוריון, ניתב את המגעים הטעונים והקשים עם גרמניה. למרות תפקידו המרכזי בכל הקשור לנושא החלטתי להתמקד כאן בפועלו בתקופה קצרה יחסית: משנת 1949, השנה שבה הוצו ניצני רעיון השילומים, ועד ינואר 1952, המועד שבו אישרה הכנסת את המשא ומתן הישיר עם גרמניה על השילומים. בשנים 1949-1956 נדרש שרת לעניינים רבים מאוד בקשר ליחסים עם גרמניה: המשא ומתן בווסנאר (Wassenaar) עם גרמניה על השילומים, כינון משלחת השילומים בקלן, ראשית הקשרים הביטחוניים עם גרמניה, שאלת הקשרים הדיפלומטיים ושאלות קרדינליות אחרות; אי אפשר למצות את כל אלה במאמר אחד. התקופה שבה בחרתי לעסוק הייתה תקופה גורלית במה שנוגע ליחסים עם גרמניה, ושרת גייס את כל כישוריו כמדינאי, דיפלומט ופוליטיקאי כדי להתמודד עם הפער הגדול בין הרתיעה מכל דבר שקשור לגרמניה ולגרמנים לבין ההכרח למצוא מקור מימון למשק הישראלי, שהיה על סף קריסה, ולקליטת רבבות העולים שעלו אחרי הקמת המדינה. מלבד זאת התייער על פעילותו בתחום זה באותן שנים רב מאוד, ואף מבהינה זו אפשר לתחום את הדיון לתקופה זו.

מעמדו הציבורי של שרת

מעמדו של שרת בצמרת השלטון בראשית שנות החמישים היה איתן ביותר. מכל מנהיגי היישוב ומפא"י לפני הקמת המדינה היה הוא היחיד, חוץ מבן-גוריון, שנשאר בצמרת השלטון והמפלגה: דוד רמז נפטר בקיץ 1951, קפלן היה חולה מאוד ונפטר בקיץ 1952, ושפרינצק כיהן כיושב ראש הכנסת – תפקיד שהיה עתיר כבוד, אך לא הבטיח השפעה רבה. הגלריה החדשה של מנהיגי מפא"י צמחה לאטה, אך בימי הוויכוח המר על השילומים עדיין לא הגיעו חבריה לשיא הצמרת: פנחס לבון היה בשנים 1950-1951 שר החקלאות, אם כי נחשב כוכב עולה, לוי אשכול הצטרף באוקטובר 1951 לממשלה השלישית כשר החקלאות והפיתוח – הצעד הראשון לנסיקתו המטאורית לצמרת השלטון,¹⁸ ואישים כמו גולדה מאירסון וזלמן ארן היו בדרג הביניים של השלטון, ורק במחצית השנייה של שנות

16 Y. Auerbach, 'Ben-Gurion and the Reparations from Germany', R.W. Zweig (ed.), *David Ben-Gurion: Politics and Leadership in Israel*, London & Jerusalem 1991, pp. 276-277

17 ד' הורוביץ, חיים במוקד, תל-אביב 1975, עמ' 86.

18 ביוני 1952, חודשים ספורים אחרי שהצטרף לממשלה כשר לא בכיר, מונה אשכול לשר האוצר. ראו: א' למפרום וח' צורף (עורכים), לוי אשכול, ראש הממשלה השלישי: מבחר תעודות מפרקי חייו (1895-1969), ירושלים תשס"ב, עמ' ט.

החמישים הם העפילו לראש הפירמידה. רק בשנים 1955-1956, כשארן נתמנה לשר החינוך התרבות, פנחס ספיר מונה לשר המסחר והתעשייה, ומאיר מונתה לשרת חוץ, במקום שרת המודת, נוצרה צמרת חדשה.¹⁹

בשנים 1951-1952 היו בצמרת רק שני אישים: ראש הממשלה ושר הביטחון בן-גוריון ושר החוץ שרת. גבריאל שפר, הביוגרף של שרת, כתב על השניים שבאותם ימים הם 'נשארו לבד בשיא הפירמידה של הפוליטיקה הישראלית'.²⁰ למעשה היה אז שרת השני בסולם הן בממשלה והן במפא"י.²¹ עיקר כוחו הפוליטי נבע מכישוריו המקצועיים, ולא מאחיותו במנגנון המפלגתי או ההסתדרותי. בניגוד לרוב חבריו בצמרת מפא"י, שעלו דרך המנגנונים האלה, הוא צמח וגדל בבירוקרטיה הסוכנותית, והיה מזוהה בציבור הרחב עם מדיניות החוץ הישראלית. אחרי התפטרותו הכפויה מתפקידו, ביוני 1956, נכתב עליו כי 'סימל את היציבות והרציפות שבמדיניות החוץ הישראלית'.²² הוא היה אפוא איש מקצוע יותר מאשר איש מפלגה. זה היה מקור כוחו, אך גם מקור חולשתו.

בסוגיית השילומים מגרמניה היה שרת שליח משרד החוץ – נציג הדרגים המקצועיים לנוכח הדרג הפוליטי. חלק גדול מנימוקיו נבעו מתמונת המצב שהציגו לפניו אנשי משרדו בארץ ובנציגויות ישראל בעולם. יתרה מזו, שרת נתפס על ידי ראשי שירות החוץ לא כשר חוץ 'חיצוני', אלא כשליח נאמן של עמדותיהם. ואילו הוא ראה את עצמו לא כמנהיג שתפקידו העיקרי למשול, אלא כ'מנצח על התזמורת, המפיק מכל כלי את צלילו, ומביא את כל הצלילים להרמוניה'.²³ הוא הרבה להתייעץ עם עובדי משרדו ולהשמיע את עמדותיו באוזניהם, ודיאלוג זה אפשר להבהיר רעיונות חדשים וללבנם.²⁴ יעקב צור, אחד מראשוני שירות החוץ, כתב עליו: 'הוא יצר את משרד החוץ וטבע עליו גושפנקה שלו. 'מלאכי שרת' קראו לשגריריו בימים הראשונים'.²⁵

באותם ימים, ימי המגעים עם גרמניה על השילומים, הוא עבד בשיתוף פעולה עם בן-גוריון. אמנם נתגלעו ביניהם מחלוקות, לדוגמה על ההחלטה שהתקבלה בשלהי 1949 להכריז על ירושלים כבירת מדינת ישראל, אך בנקודות לא מעטות שררה ביניהם הסכמה. לדוגמה שניהם החזיקו באותה עמדה עקרונית שעל מדינת ישראל לזנוח את מדיניות אי ההודות, שנקטה מיום הקמתה, ולהצטרף

19 מאיר הצטרפה לממשלה כשרת העבודה בשנת 1949, וארן הצטרף לממשלה כשר בלי תיק בשנת 1954, אך השניים הגיעו לצמרת הממשלתית והמפלגתית אחרי 1955. ראו: א' בראלי, 'בין מרות לשיתוף: המאבק על דרך המיסוד הפוליטי במפא"י, 1948-1953', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"א.

20 G. Sheffer, Moshe Sharett: Biography of a Political Moderate, Oxford 1996, p. 632

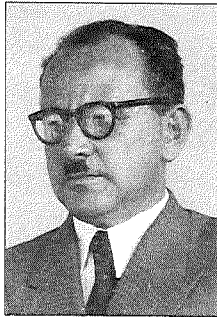
21 הוא היה למעשה מספר שתיים במפא"י, אף על פי שברשימה לכנסת הוא היה השלישי, אחרי בן-גוריון ויוסף שפרינצק.

22 מ' ז"ק, 'שני אישים – שתי גישות', מעריב, 22 ביוני 1956.

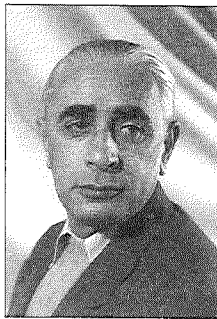
23 'קולת, 'משה שרת: מדינאי ציוני בן הארץ', בתפוצות הגולה, 75-76 (חורף תשל"ו), עמ' 95.

24 ריאיון טלפוני עם השגריר שמאי כהנא, ששימש בשנים 1953-1956 כמוכירו האישי, ירושלים, 19 בפברואר 2000.

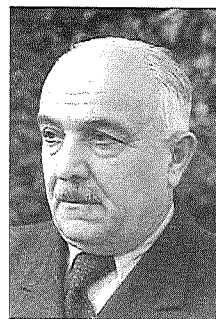
25 'צור, 'ימן פאריס: המערכת הדיפלומטית בצרפת, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 268. הוא רשם את הדברים האלה ב-18 ביוני 1956, היום שבו התפטר שרת מתפקידו. צור היה בשנים 1948-1953 הצייר הראשון בארגונינה ואחר כך (1953-1959) השגריר בפריז, ובשנים 1959-1960 היה המנהל הכללי של משרד החוץ.

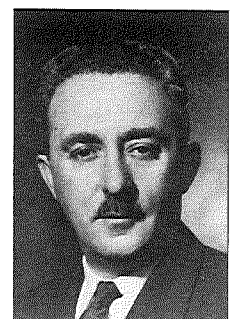
יעקב צור
1990-1906

פנחס לבון
1976-1904

דוד רמז
1951-1886

משה שרת
1965-1894

לגוש המערבי; שניהם ראו בשינוי זה תנאי הכרחי לקבלת סיוע אמריקני, שישראל במצבה הכספי הנואש הייתה כה זקוקה לו. שפר כתב בעניין זה: 'שניהם, שרת ובן-גוריון, היו משוכנעים כי הגיע הזמן לעיין מחדש בסוגיית האוריינטציה [הבין-לאומית] של מדינת ישראל, מאחר שהסיכוי היחיד לכך שבקשתנו לקבלת מענק מארצות-הברית תיענה מותנה בהערכה שישאל חזקה היא נכס אסטרטגי לארצות המערב, במקרה שייאלצו להתערב בסכסוך במזרח התיכון'.²⁶ השניים ראו עיין בעין לא רק בסוגיות מדיניות ודיפלומטיות, אלא גם בסוגיות עקרוניות, כמו מעמדה של מדינת ישראל כנציגה היחידה של העם היהודי. בעניין השילומים קבעו השניים נחרצות שמדינת ישראל היא הנציגה היחידה של העם היהודי מול ממשלת גרמניה. בן-גוריון הציג מספר פעמים את עמדתו זו.²⁷ ואילו שרת הבהיר את הדבר בוויכוח עם גולדמן בשאלה אם במגעים עם גרמניה צריך להיות לעם היהודי נציג אחד - של מדינת ישראל - או שניים - של המדינה ושל הארגונים היהודיים. עמדת שרת הייתה ברורה: 'ברור שהיה רצוי שתהיה רק נציגות אחת, נציגות של מדינת ישראל, ובהמשך פרש את עמדתו: 'להופיע בפני הגרמנים בשתי תביעות כספיות זהו קודם כל בזיון וגם מבחינה מסחרית, זה לא כדאי ולא טוב', ומעבר לכך: 'מדינת ישראל מדברת בשם העם היהודי [...] [היא] המדינה היחידה שישנה לעם היהודי, זאת עובדה'.²⁸

תפקידו של שרת בעניין המשא ומתן הישיר היה כפול. הוא מילא תפקיד מרכזי במישור ההסברתי, שתכליתו העיקרית הייתה הכשרת המערכת הפוליטית ודעת הקהל בארץ לשבירת החרם המוחלט ששרר אותה עת כלפי גרמניה. תפקיד מרכזי לא פחות היה לו במישור המדיני והדיפלומטי של המשא ומתן עם הגרמנים ועם מעצמות הברית. כך היה בשנים 1949-1950 ובחודשים הראשונים של 1951, כשהעניין נדון בעיקר בפורומים סגורים, וכשהשאלה המרכזית הייתה אם ניתן לעקוף את המשא ומתן הישיר עם גרמניה ולהשיג פיצויים דרך מעצמות הברית. כך היה גם בחודשים האחרונים של

26 שפר (לעיל, הערה 20), עמ' 571.

27 ראו לדוגמה מכתבו אל אברהם גרנות, יושב ראש הדירקטוריון של 'קרן קיימת', לרגל נטיעת 'יער הקדושים': ויץ (לעיל, הערה 10), עמ' 252.

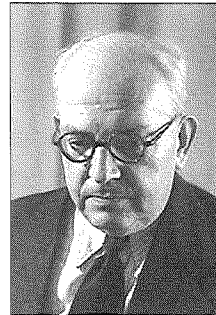
28 ישיבת הממשלה, 25 באוקטובר 1951, גה"מ.

1951, כשהתברר כי אין מנוס ממשא ומתן ישיר והחל המאבק על דעת הקהל, וכך היה בשנת 1952, אחרי שהכנסת אישרה את הצעת הממשלה ובווסנאר שבהולנד נפתח המשא ומתן הישיר בין הישראלים לגרמנים.

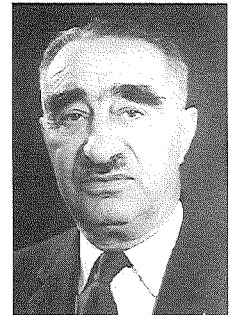
שרת היה הדובר המרכזי בנושא בפורומים רבים, סגורים ופתוחים כאחד. בישיבות הממשלה שבהן גדון הנושא ייצג את עמדות משרד החוץ. כמו כן ייצג את עמדת הממשלה במליאת הכנסת ובוועדת חוץ וביטחון שלה, ולקח חלק מרכזי בדיונים שיוחדו לנושא בפורומים מפלגתיים. הוא היה גם הדובר מטעם הממשלה במספר מסיבות עיתונאים שהוקדשו לנושא. פעילותו הציבורית בנושא זה הייתה נמרצת לאין ערוך מפעילותו של בן-גוריון.

1949 וראשית 1950: הדיונים הראשונים על השילומים - ועדת נפתלי ובעקבותיה

שאלת הפיצויים מגרמניה עלתה לראשונה על סדר יומה של הממשלה בקיץ 1949.²⁹ שר האוצר קפלן העלה לפני הממשלה שאלה שהציגה לו ועדה כלל יהודית שהוקמה במטרה לטפל בסוגיית הרכוש היהודי שנגול בשואה (Restoration Committee). השאלה הייתה אם אפשר יהיה לטפל בכספי פיצויים שאנשים פרטיים יקבלו מהגרמנים ולהעבירם ארצה בצורת סחורות שנרכשו בגרמניה. קפלן ציין שהחלטה בעניין זה יכולה לשנות את עמדת ישראל כלפי גרמניה. 'עד היום הייתה התנגדות להבאת סחורה מגרמניה, והיתרנו רק לעולים להעביר את הונם בסחורות מגרמניה', הסביר קפלן, והוסיף: 'השאלה היא אם אנחנו נרשה להם [למקבלי הפיצויים] להביא סחורות'. בתום הדיון אישרה הממשלה ברוב כמעט מוחלט את הצעת קפלן להעביר סחורות גרמניות בארץ על ידי אנשים פרטיים - השר היחיד שהתנגד היה דב יוסף, שר

פרץ נפתלי
1961-1888

דב יוסף
1980-1899

החקלאות והאספקה והקיצוב. ההחלטה הזאת פתחה צוהר קטן בחומת החרם המוחלט על גרמניה. אחרי חצי שנה, בראשית 1950, שוב נדרשה הממשלה לנושא. הרקע לדיון היה החלטותיה והמלצותיה של ועדה ממשלתית 'לענייני טרנספר עם גרמניה', כלומר העברת הרכוש היהודי מגרמניה. חברי הוועדה, שמונתה על ידי השרים קפלן ושרת, היו נציגי משרדי ממשלה שונים, ביניהם משרדי החוץ, האוצר והמסחר והתעשייה, וכן נציגי הסוכנות ו'קרן קיימת', ובראשה עמד חבר הכנסת פרץ נפתלי ממפא"י.³⁰

נפתלי כיהן באותה עת כיועצו הכלכלי של ראש הממשלה בן-גוריון, והוא היה מהתומכים המובהקים במפלגתו בהסרת החרם המוחלט על גרמניה ובמיוחד בחידוש היחסים בין מפא"י לבין ה-SPD (המפלגה הסוציאליסטית הגרמנית), מפלגה שבתקופת רפובליקת ויימר נמנה עם

29 ישיבת הממשלה, 7 ביוני 1949, גה"מ; וראו: ויץ (לעיל, הערה 10), עמ' 247-248.

30 שפר (לעיל, הערה 20), עמ' 524.

מנהיגיה.³¹ מאוחר יותר, כשהיה חבר ממשלה,³² נמנה נפתלי עם השרים שתמכו בקשירת קשרים עם ממשלת בון. ובינואר 1956, כשהציע שרת לכונן יחסים דיפלומטיים עם גרמניה, היה נפתלי בין השרים שתמכו בהצעתו.³³

כל ההחלטות שקיבלה ועדת נפתלי בישיבת הסיכום שקיימה בראשית ינואר 1950 נבעו מהקביעה הבסיסית כי מגע ישיר בין ממשלת ישראל לבין גרמניה הוא צעד שאין מנוס ממנו: 'אין הועדה רואה סיכויים להתקדם בפעולת ההעברה במידה ניכרת בלי סידורים כלליים שאפשר להגיע אליהם אך ורק על ידי קשרים ישירים בין מדינת ישראל והשלטונות בגרמניה'. הוועדה הציעה שני נימוקים לקביעה זו. נימוק אחד היה כלכלי – העברת הון יהודי על ידי ייצוא סחורות מגרמניה תהיה אפשרית 'רק על בסיס הסכמים כלליים עם מדינת גרמניה המערבית'. חתימה על הסכמים כאלה היא בגדר האפשר, אך אין להגיע אליהם 'בלי שיחות רשמיות בין נציגי ממשלת ישראל ונציגי מדינת גרמניה'. הנימוק האחר היה שונה ביסודו, ניתן להגדירו 'לאומי' – הוועדה העריכה כי קבלת החלטה בכיוון זה 'אינה רצויה רק מנקודת מבט מעשית של העברת הון', אלא גם מנקודת מבט של הכבוד היהודי וכבוד מדינת ישראל: עדיף ליצור קשר ישיר עם הגרמנים, מאשר כל מיני תחליפי קשר, כמו 'שיחות בלתי רשמיות של פקידי ממשלת ישראל, או של מתווכים שונים שלפעמים בצדק ולפעמים שלא בצדק יכולים לומר שהם נמצאים בקשר עם מדינת ישראל'.³⁴

הוועדה בחנה גם את מידת הרצינות של הצהרת אדנאואר שיש להעניק למדינת ישראל ולעם היהודי סיוע כספי בסכום של עשרה מיליון מרקם גרמניים כמחווה של רצון טוב.³⁵ למרות 'הצורה העיתונאית הבלתי מוצלחת של הצעה הזאת, התברר [...] שההצעה הזאת היא רצינית. היא יכולה לאפשר העברת סחורות חשובות למדינת ישראל בלי תמורה החל מ-10,000,000 מרקם ובהמשך עד 50,000,000 מרקם'. גם בעניין זה קבעה הוועדה שעדיף לברר את הדברים עם הגרמנים ישירות:

בשיחות ישירות אפשר יהיה להוציא מן התוכנית את הנימה של קביעת פיצויים ושל תמורה איוו שהיא על הנוק והעוול שנגרם לעם היהודי על ידי גרמניה. ואולי אפשר יהיה להגדיר את התשלום הזה של 50,000,000 מרקם, לפי רצון המדינה הגרמנית, כמפרעה על החשבון הכללי העתידי [צ"ל: העתידי] של הנוקים [...] בכל אופן, גם בשטח הזה יבטיח מגע ישיר בין נציגי המדינות יותר כבוד מאשר כל מיני שיחות בין מתווכים מפוקפקים.

31 שם. על יחסו של נפתלי לגרמניה בראשית שנות החמישים ראו: 'רימר, פרץ נפתלי: סוציאל דמוקרט בשני עולמות, ירושלים תשנ"ו, עמ' 237.

32 הוא כיהן בשנים 1951-1959 בתפקיד שר החקלאות, שר הסעד, שר המסחר והתעשייה ושר בלי תיק.

33 מ' שרת, יומן אישי, ה, תל-אביב 1978, עמ' 1333 (15 בינואר 1956). בהצעת שרת תמכו שבעה שרים (בן-גוריון, שרת, אשכול, נפתלי, ק' לוז וב' שטרית ממפא"י וכן פ' רוזן מ'המפלגה הפרוגרסיבית) והתנגדו לה שבעה שרים (שרי המפד"ל, 'אחדות העבודה' ומפ"ם וכן ד' ארן ממפא"י). הדיון היה ב-8 בינואר 1956 וההצבעה התקיימה שבוע אחר כך, ב-15 בינואר (הפרוטוקולים של הממשלה, גה"מ). וראו: רימר (לעיל, הערה 31), עמ' 237.

34 החלטות הוועדה לענייני טרנספר מגרמניה, 6 בינואר 1950, גה"מ, ח"ץ, 1א/2417.

35 הקנצלר הצהיר זאת בריאיון עיתונאי עם קרל מרקס (Marx), העורך הראשי של *Allgemeinen Zeitung der Juden in Deutschland*, שפורסם ב-11 בנובמבר 1949. ראו: Y.A. Jelinek (ed.), *Zwischen Moral und Real Politik*, Tel-Aviv, 1997, p. 15. גאורג לנדאואר (מנהל המחלקה להשבת רכוש יהודי מגרמניה בסוכנות היהודית), שסייר באותה התקופה בגרמניה, אמר אחרי שובו בישיבת הנהלת הסוכנות שחשיבות ההצעה היא ש'פעם הראשונה ממשלה מרכזית, שבודאי תקבל יותר ויותר סמכויות במשך הזמן, נכנסת לדבר ואומרת שהיא רוצה להמריץ לשלם פיצויים ורוצה להוסיף על כך מצדה. דבר זה יוכל לקדם אותנו בהרבה'. בישיבת הנהלת הסוכנות, 8 בינואר 1950, אצ"מ.

הוועדה ציינה בכירור שיש להמציא את החלטותיה לשר האוצר, 'למען ישמשו חומר לדיון למטרת קבלת החלטות על ידי הממשלה'. המשפט הזה היה הבסיס לוויכוחים שהיו בממשלה בשנת 1950 בשאלה הגורלית אם יש לנהל מגעים ישירים עם גרמניה.

במציאות שהייתה בישראל בשנת 1950 היו המלצותיה של ועדת נפתלי מהפכניות ביותר: הוועדה הייתה הפורום הראשון שעסק בשאלה כיצד לקבל מהגרמנים פיצוי על הרכוש היהודי שנבזז בתקופת השואה תוך בחינה מפוכחת של הדרכים לממש את המטרה הזאת. המלצותיה היו במידה רבה הצעד הראשון בתהליך ערעור החרם המוחלט על גרמניה - פחות מתודש אחד לפני שדנו בהמלצות האלה העלו ראשי משרד החוץ הצעות להעמקת החרם.³⁶

הממשלה דנה כאמור במסקנות ועדת נפתלי בראשית 1950,³⁷ וזאת לאחר שמנכ"ל משרד החוץ ולטר איתן כתב לשרת כי 'הצעות הוועדה לענייני טרנספר מגרמניה מחייבות דיון חדש בממשלה שכן משרד החוץ לבדו אינו ראוי לנקוט קו חדש'.³⁸ בתזכיר של משרד החוץ שנכתב שבועיים לאחר מכן הוצע לממשלה להחליט לקיים 'מגע ישיר עם שלטונות גרמניה המערבית בקשר עם ביצוע התביעות להחזרת הרכוש היהודי בגרמניה (של תובעים פרטיים ורכוש בלי יורשים) ותביעות לפיצויים'.³⁹

ולטר איתן

שר האוצר קפלן הציג את הסוגיה. לדבריו התברר כי בלי משא ומתן ישיר עם הגרמנים לא ניתן יהיה לפתור את הבעיות הכרוכות בהסדרת הפיצויים האישיים, ואי אפשר יהיה להגיע למימדים גדולים. הוא הציע כי נציג הממשלה יפתח במשא ומתן עם הגרמנים. אם יתברר שאין מדובר בסכומי כסף גדולים 'לא כדאי לעשות הדבר

באופן רשמי', אך אם יתברר שמדובר על סכומים ניכרים, נעשה סידורים מתאימים.

שרת, שדיבר אחריו, קיבל את עמדת שר האוצר, אך דבריו היו חריפים יותר. לראשונה הועלתה במליאת הממשלה בכירור הטענה שמדינת ישראל חייבת לשבור את החרם המוחלט על גרמניה וליצור מגעים אתה. 'אני חושב', קבע שר החוץ, 'שלא תהיה לנו ברירה, אלא אם נבוא במגע ישיר ורשמי עם ממשלת גרמניה. פירוש הדבר שאנו צריכים לדעת זאת ובעניינים פקוחות להיכנס לסערה בארץ ובחוץ לארץ על ידי הקדמת הסדר. יחזור בערך אותו הוויכוח שהיה לנו בימי "ההעברה" המפורסמים,⁴⁰ אבל ביתר שאת. בינתיים קרה מה שקרה, והעניינים החמירו מאוד'. שרת הדגיש

36 סיכום ישיבה בקשר לענייני גרמניה, 15 בדצמבר 1949, גה"מ, ח"ץ, 1א/2417. בישיבה השתתפו אישים שמילאו לימים תפקידים מרכזיים בקשרים ישראל-גרמניה, כמו ולטר איתן, גרשון מירון וגרשון אבנר.

37 ישיבת הממשלה, 15 בפברואר 1950, גה"מ.

38 הפנייה מ-10 בינואר 1950, שם.

39 ירושלים, 24 בינואר 1950, שם.

40 הכוונה להסכם עם השלטון הנאצי לפני מלחמת העולם על העברת רכוש יהודי של מהגרים יהודים. לדעתי לשרת היה יחס מיוחד לאירוע הזה, שהיה טראומטי למדי עבורו. הוא היה עוזרו של חיים ארלוזורוב, ראש המחלקה המדינית בסוכנות היהודית, שנרצח לדעתי על רקע הוויכוח המר בין ראשי הסוכנות ובין התנועה הרוויזיוניסטית על הסכם זה.

שלמרות הקשיים הרגשיים והפוליטיים, אם לפני עשרים שנה חובתנו הייתה לפתוח במשא ומתן זה, כיום חובה זו גדולה לאין שיעור – 'דווקא כי קרה מה שקרה, ויש פחות טעם למחול על מה שאפשר להשיג וגם מפני קיבוץ גלויות'.

בהמשך דבריו העלה שרת נימוקים נוספים בזכות המשא ומתן. נימוק אחד היה שאסור לממשלה לטעון כי פיצויים לתובעים פרטים הם עניינם הבלבדי, ו'ישיגו מה שישגו'. לא ייתכן שהממשלה תפקיר 'את האינטרסים של אזרח אחד', קל וחומר שמדובר במספר אזרחים לא קטן שהגיעו לארץ בעירום ובחוסר כול, ושיכולים עתה להשיג 'עשרות או מאות לירות'. אסור לנו, הדגיש, 'לנהוג [ב]אדישות כלפי אזרחים אלה, ולהעמיד פנים כאילו זה אינו נוגע לנו'. נימוק אחר היה כי מדינת ישראל היא הגואל היחיד של הרכוש הרב שאין לו גואל – 'רכוש נפקדים ורכוש קהילות, שאולי במקרים רבים אפשר להצילו רק על ידי הכלל היהודי'.

חברי הכנסת
(משמאל לימין)
מאיר יערי, יעקב
ריפתין ויעקב חזן,
ינואר 1952
(צילום: הנס פיז)

שרת יצא חוצץ נגד ההשקפה, שרווחה באותה עת בקרב חלקים ניכרים בציבור, כי ניתן 'לרבע את העיגול' ולקבל פיצויים מהגרמנים בלי לשאת ולתת עמם. השקפה זו – שהפרידה בין הפיצויים מהגרמנים לבין החובה המעיקה לנהל עמם משא ומתן ישיר – הביאה לכך שהעיקרון שחובת הגרמנים לפצות את העם היהודי היה מקובל על הכול, גם על אנשי מפ"ם ו'חירות', אך הם שללו אותו מכול וכול ברגע שנוצר החיבור הבלתי נמנע בינו לבין עקרון המשא ומתן הישיר.⁴¹ דבריו של שרת בעניין זה היו חדים כתער, והבהירו את לב הסוגיה המרה:

41 ויץ (לעיל, הערה 3).

בציבור שלנו רווחות בעת ובעונה אחת, זו בצד זו, שתי סיסמאות, שהאיש ברחוב, אם אין מעמידים אותו על כך, אינו נותן דעתו על הסתירה ביניהן. סיסמא אחת: שום מגע עם הגרמנים, כל הנוגע בטמא – טמא, חרם מוחלט. סיסמא שנייה: פיצויים מהגרמנים, פיצויים מרשעים אלה לעם ישראל על כל מה שעוללו לנו. אין נותנים את הדעה שאי אפשר לקיים את שתיהן, אי אפשר להשיג פיצויים, אם אין באים במגע אתם. באתי לידי מסקנה שכל התחכמות לא תועיל, כל ניסיון להערים על המציאות לא תועיל [צ"ל: יועיל] בשום פנים ואופן.

יחסו שלו לדילמה היה ברור ביותר. מבחינתו הצורך לשאת ולתת עם הגרמנים נתפס כהכרח בל יגונה, גם כשמדובר על פיצויים שדורשים יהודים. כל הפעולות הכרוכות בפיצויים אלה אי אפשר לעשות בלי מגע, אי אפשר לעצום את העיניים ולא לראות [את] המגע, ולא תיתכן בענין זה פסיחה על שני הסעיפים. ומעבר לכך זו חובה מוסרית – 'חובתנו לסחוט כל מה שאפשר מגרמניה', אף שכל סכום שיתקבל מהם לא יהיה אלא 'חלק פעוט מכל אשר נגזל'. בתור מדינה ריבונית אסור לנו להעמיד עצמנו 'כטהורים מן הצד' ואין כל טומאה בניסיון להשיב רכוש יהודי.

בסיום דבריו הדגיש שרת שתי נקודות: ראשית, כי הוצאת הרכוש הגנוב מהגולן אין פירושה הכרה בגרמניה או קשירת יחסים דיפלומטיים עמה, ושנית, כי משא ומתן זה ייערך לא על ידי שרף, לא על ידי מלאך ולא על ידי שליח, אלא אך ורק 'על ידי מדינת ישראל בכבודה ובעצמה [...] איזו זכות מוסרית יש למדינת ישראל לשלוח אחרים לעשות זאת, כאילו לאחרים מותר [מה] לה אסור'. שרת ציין שלאחר שקרא את 'הדין והחשבון של וועדה בינמשרדית, שבראשה עמד מר נפתלי', הגיע למסקנה ששום שליח 'לא יוכל להיות למאמץ שלנו, לאותה מידת יעילות כמו הופעת שליח של מדינת ישראל'. את דבריו סיים בהצעה 'ללכת בדרך זו ולדאוג להסברה בציבור'.

בסיכום הישיבה אישרה הממשלה כמעט פה אחד (בהתנגדות השר דב יוסף) את ההחלטה 'למסור למשרדי האוצר והחוץ, בהסכמת ראש הממשלה ובהתאמה עם הסוכנות היהודית – ביצוע של שחרור הפיצויים והתביעות מהגרמנים, אגב מגע ישיר עם שלטונות גרמניה. הציבור צריך לקבל הסברה מתאימה בנדון זה'. ההחלטה הזאת פתחה עוד צוהר בחומת החרם. היא הייתה רדיקלית יותר מההחלטה שקיבלה הממשלה בקיץ 1949: היא השתמשה בפירוש בצמד המילים הטעונות 'מגע ישיר' עם גרמניה. אך ההחלטה הייתה מוגבלת: היא אישרה את המגעים האלה במטרה מוגדרת – לשחרור כספים ופיצויים של אנשים פרטיים, ולא כדי להגיע להסכם עם הגרמנים על הסדר כולל.

1950: התגבשות עמדת משרד החוץ בשאלת הפיצויים

נושא הפיצויים עלה שוב בישיבת ממשלה רק בסוף 1950, ובתקופה שעברה מאז הישיבה הקודמת שבה נדון הנושא, בפברואר באותה השנה, הל שינוי במעמדה של גרמניה בזירה הבין-לאומית, והדבר חייב לקבל בהקדם החלטה בשאלה הגרמנית. ב-25 ביוני 1950 פרצה מלחמת קוריאה, ובעקבות זאת הואץ תהליך השתלבותה של גרמניה בגוש המערבי, תהליך שהיה אבן יסוד במדיניות החוץ של הקנצלר אנדאוואר. מטרתו הייתה להשתלב במערב ובד בבד לחזק את ריבונותה של גרמניה ולבטל

את הכיבוש של מעצמות המערב. בגרמניה עצמה שרר ויכות חריף על מטרותיו, במיוחד בינו ובין קורט שומכר, ראש האופוזיציה.⁴²

ביולי 1950 הודיעו שלוש מעצמות הכיבוש על סיום מצב המלחמה עם גרמניה.⁴³ הודעה זו הייתה ביטוי לנכונות המערב להעניק לגרמניה רהביליטציה ולקבלה חזרה לקהיליית האומות – נכונות שנבעה משיקולי המלחמה הקרה, שהייתה באותה עת בעיצומה. ב־23 באוקטובר 1950 ביקשו מעצמות הכיבוש מישראל להצטרף להכרזה זו.⁴⁴

מצבה הכלכלי של גרמניה הלך והשתפר באותה עת במהירות מסחררת, עובדה שממנה נגזר כי יהיה לאל ידה לעמוד בתשלומי הפיצויים. ה'נס הכלכלי' כבר היה בעיצומו – קצב הצמיחה השנתי

בשנים 1950-1954 היה 8.2 אחוז בממוצע,⁴⁵ ובמשרד החוץ עקבו אחרי ההתפתחויות הללו. לדוגמה אליהו ליבנה, הקונסול במינכן, דיווח על ירידה גדולה בגירעון מאזן מסחר החוץ בגרמניה: בשנת 1949 היה הגירעון 1.1 מיליארד דולרים, בשנת 1950 יחס זה השתנה ניכרות. גירעון מסחר החוץ ירד ל־700 מיליון דולר, למרות שהיבוא גדל ב־500 מיליון דולר'. ובהודשים הראשונים של שנת 1951 הסתמנה תופעה חדשה: אפריל היה 'החודש הראשון בו עלה היצוא הכללי הגרמני על היבוא'. מסקנתו הייתה ברורה וחותכת: 'לי נדמה שאפשר לטעון שטרנספר חלקי יוכל לבוא כבר כעת בחשבון, לפחות במידה שהטרנספר הוגשם בימי היטלר, כשמצבה של גרמניה לא היה יותר טוב, ממצבה כיום'.⁴⁶

שבתאי רוזן

בישיבה שהתקיימה בקיץ 1950 בלשכת היועץ המשפטי של משרד החוץ, שבתאי רוזן, בהשתתפות בכירי המשרד, עלה הצורך הדחוף לקבל החלטות בעניין גרמניה.⁴⁷ אחד המשתתפים בישיבה היה קורט מנדלסון, מנהל האגף למכס ובלו במשרד האוצר, שהיה חבר קרוב של נפתלי.⁴⁸ מנדלסון נשלח באמצע אותה השנה על ידי השרים קפלן ושרת לביקור עבודה בגרמניה,⁴⁹ ומטרתו הייתה 'לברר אם יש בכלל אפשרויות למפרעה ולטרנספר'.⁵⁰

42 H.A. Turner, *The Two Germanies since 1945*, New Haven & London 1987, pp. 67-80

43 שם, עמ' 72.

44 אורבך (לעיל, הערה 16); י' רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ה: 1950, ירושלים תשמ"ח, עמ' יט; על בקשת ממשלת בריטניה בקשר זה ראו: Note by the British Legation, 23 October 1950, שם, עמ' 596-597.

45 טרנר (לעיל, הערה 42), עמ' 59-60.

46 ליבנה אל משרד החוץ, 24 במאי 1951, גה"מ, ח"ץ 2417/4. במינכן הייתה קונסוליה ישראלית בשנים 1949-1953 שעמדה בקשר עם העקורים בבווריה ועם השלטונות האמריקניים. על הקונסוליה ועל מעמדה המיוחד ראו: Y.A. Jelinek, 'Like an Oasis in the Desert: The Israel Consulate in Munich, 1948-1953', *Studies in Zionism*, 9, 1 (Spring 1988), pp. 81-98

47 בישיבה, שהתקיימה ב־1 באוגוסט 1950, השתתפו בין השאר מנהל המחלקה המדינית ברוך גוריאל (בוריס גורביץ), מנהל המחלקה הכלכלית ד"ר גרשון מירון, מנהל מחלקת מערב אירופה גרשון אבנר ומנדלסון. לפרוטוקול הישיבה ראו: גה"מ, ח"ץ, 2539/1. ועל ישיבה זו וראו: רוזנטל (לעיל, הערה 44), עמ' 452-455.

48 על יחסי השניים ראו: רימר (לעיל, הערה 31), עמ' 249.

49 ראו על זה בפרוטוקול ישיבה בראשות נפתלי, 10 במאי 1950, גה"מ, ח"ץ, 2417/1א.

50 דברי נפתלי בישיבה של חברי הממשלה וחברי הנהלת הסוכנות היהודית, 2 במאי 1950, גה"מ, ח"ץ, 2417/1א.

מנדלסון התבקש לבחון את האפשרות לפצות את יהודי גרמניה, ולא את כל יהודי אירופה. בשיחותיו עם פקידים בכירים של ממשלת בון בירר את הסיכוי לקבל ממנה פיצויים ואת היקפם. מסקנתו העיקרית בעקבות ביקורו הייתה שניתן לטפל בשאלות הרגישות הקשורות לפיצויים אך ורק בדרך ממלכתית.⁵¹ הוא הדגיש את הנקודה הזאת: גורמים מרכזיים בממשל גרמניה, במישור הארצי ובמישור המדינתי (Lander), הביעו עניין בו וברעיונותיו 'קודם כל מעובדה אחת' -

זו הפעם הראשונה הופיע דובר ממלכתי, והם מבינים שהמדינה תוכל לרכז את כל התביעות ותהיה מוכנה לנהל משא ומתן ישיר על Global Settlement. הם כנראה ראו עניין פוליטי רב בשיחות ישירות עם מדינת ישראל; הם מעריכים את הנורמליזציה של הסדר תביעות מסוג הפיצויים באופן קולקטיבי, כמו שזה רגיל בין העמים [צ"ל: כמו בין העמים הרגילים].

מהעובדה הזאת נבעה מסקנה ברורה: יש להשאיר את התביעות לפיצויים מגרמניה בידי גופים שלנו, ז"א ישראלים גרידא', ולא להעביר את העיסוק בתחום זה למוסדות יהודיים בין-לאומיים. הסיבה לכך הייתה ש'מדינתנו קלטה 80%-90% מהפליטים היהודים בכלל, ומאלה שיש להם תביעות כנ"ל, כפרט'. העובדה שמדינת ישראל קלטה את המוני הפליטים - 'עניים, נכים ומחוסרי כל' - נותנת לה את הזכות לקבל את המנדט המלא לתבוע מגרמניה פיצויים. משתתפי הישיבה במשרד החוץ הכירו את מסקנותיו של מנדלסון והדבר בא לידי ביטוי בישיבה.

בישיבה נדונה התחזקותה של גרמניה. המשתתפים העריכו כי גרמו לכך בין היתר הירידה הקבועה והמתמדת במידת השפעתן של מעצמות הכיבוש, 'הבראתה התעשייתית והמסחרית של גרמניה', השתלבותה בתכנית מרשל וכן העובדה שהיא זכתה לרהביליטציה מוסרית בעיני העולם כולו, חוץ מישראל והתפוצות. נוסף על כך צוין כי אף שטרם זכתה לריבונות מלאה הפכה גרמניה ל'אחד הגורמים הכי חשובים בייצוב מדיניות העולם'.

בעניין הרכוש היהודי בגרמניה נאמר כי יש לתבוע מהגרמנים, והוצגו חמש תביעות עיקריות, כמו השבת 'הרכוש של הפרט היהודי', ואת התביעות הייתה 'ריפרציות' (שילומים). בעניין זה נקבע כי יש שתי חלופות: האחת 'למחוק מדברי הימים של תולדות השואה חלק זה של תעלולי הנאצים', והאחרת - 'להשפיע על גרמניה שתעשה ג'סטטה היסטורית גדולה כלפי העם היהודי ע"י תשלום חד פעמי של סכום הנמצא באיזו פרופורציה שהיא לה'יקות שנגרמו על ידה'. משתתפי הישיבה העריכו כי הגרמנים יהיו מוכנים למחווה כזאת, אף שאיננה מעוגנת בחקיקה הפוסט-מלחמתית שהסדירה את עניין הפיצויים, וזאת מכמה טעמים, ובהם 'רצונה העז של גרמניה לשוב ולהכנס למשפחת העמים'.

בסיכום הגיעו המשתתפים לכמה מסקנות. המסקנה הראשונה הייתה כי שורר בנושא תוהו ובוהו, בעיקר בגלל ריבוי מספרם של התובעים. המסקנה השנייה הייתה כי הדרך היחידה לפתור את הבעיה היא 'רק במו"מ בין ממשלה לממשלה', זאת מאחר שמדובר בבעיה 'שאינן לה פתרון אלא ברמה שבין שלטון לשלטון'. מהמסקנה הזאת נבעה המסקנה השלישית: למען הפעולה הזאת יש לכונן 'נציגות

51 סיכום של שיחות עם השלטונות בגרמניה על ה-*Wiedergutmachung* לתושבי ישראל ועל 'העברה' (חסר תאריך), גה"מ, ח"ץ, 2482/13.

ישראל בגרמניה במיוחד לענייני חיסול תביעות הרכוש'. בסיום הישיבה הודגש הצורך 'למסור זיכרון דברים זה לממשלה בבקשה לדון על הבעיות הקשורות ביחסינו עם גרמניה במהירות האפשרית ולהתחיל בפעולה גמרצת מיד'.

בעקבות הישיבה הזאת כונסה ישיבה נוספת, בראשות שר החוץ, שר האוצר וגובר הסוכנות אשכול, ובה הוחלט להקים ועדה שתנסח הצעה ברורה לארגון הנציגות הישראלית בגרמניה ולהיקף תפקידיה; הוועדה, בראשות נפתלי, התבקשה להגיש את הצעתה לממשלה באופן דחוף.⁵² בגלל חילוקי דעות שהתגלעו בין חברי הוועדה הגישה הוועדה לממשלה בראשית ספטמבר, בסיום עבודתה, שתי עמדות, והממשלה אמורה הייתה לאמץ אחת מהשתיים. 'באותן הנקודות שאחד מתברי הוועדה נוטה מדעת הרוב אנחנו מביאים לפניכם את הדעות', הסביר היושב ראש נפתלי לשרים שרת וקפלן.⁵³

באותה תקופה התגבשה בקרב ראשי שירות החוץ, במשרד בארץ ובנציגויות בחוץ לארץ, ההכרה הברורה שאין להתנהג כבת יענה ולהתעלם מגרמניה עצמה ומנציגייה בקורפוס הדיפלומטי ולהמשיך במדיניות החרם המוחלט על גרמניה. הראשון שהעלה רעיון זה היה מיכאל עמיר (מישו וייסמן), ציר ישראל בבריסל. כבר במאי 1949 הוא כתב להנהלת משרד החוץ כי 'כיום, ברוך השם, קיימת מדינה יהודית' וגם המדינה הגרמנית הולכת והופכת לעובדה קיימת, שלא ירחק היום שהיא תופיע בזירה האירופית כגורם משמעותי. זה העיתי 'להגיש חשבון לפיצויים על כל ההרס שנגרם, על כל העושה שבוצע [ו] על כל הרכוש שנסדד'. הגוף שצריך לתבוע מהגרמנים תביעה זו הוא מדינת ישראל, שיש לה 'הסמכות המוסרית וכמעט המשפטית לצאת בתביעה'.⁵⁴ כשנה וחצי מאוחר יותר, בשלהי 1950, כתב דברים מפורשים יותר,⁵⁵ והפעם גם הגיעו הדברים לידיעתו של שר החוץ.⁵⁶ עמיר טען כי המשך מדיניות הנידוי וההחרמה שנוקטת ישראל, משמעו 'להמשיך בקו של דון קישוטיסם נאה ומוסרי, אבל שפירושו האבקות עם טחנות רוח. יש בזה יופי ועקביות, אבל אין בזה תועלת ויש בזה הפסד'. לכן על מדינת ישראל לקשור קשרים עם הגרמנים, כדי להביא לכך שגרמניה תודה באחריותה לפשעי הרייך השלישי ותיכנס למשא ומתן עם ישראל במטרה לפצותה. בעניין זה כתב: 'אינני מצדד בקשירת יחסים סתם. אני מניח שגרמניה מעוניינת, כדי לכפר על עוונות משטר היטלר, להכנס

52 רונטל (לעיל, הערה 44), עמ' 455, הערה 4. שאר חברי הוועדה היו לנדאוואר, מירון ומנדלסון.
53 נפתלי אל השרים קפלן ושרת, תל-אביב, 1 בספטמבר 1950, גה"מ, ח"ץ א 2417/1. המכתב נשלח לשרים אחרי סיום עבודת הוועדה.

54 עמיר אל ח' רדי, המזכיר הכללי של משרד החוץ, 10 במאי 1949, גה"מ, ח"ץ 2417/4. שרת, שנודע לו על הצעת עמיר רק בינואר 1952, כתב לו: 'קבלתי את מכתבך מ-3 בינואר ש"ו [...] קראתי את החומר בעניין רב. התפלאתי והצטערתי שאני רואה אותו זו הפעם הראשונה רק עכשיו. לא אוכל לומר כי הייתי דורך עוז להציע לממשלה לפעול לפי הצעתך באותו פרק זמן, יען קשה לקבוע עכשיו במה היינו שקועים אז ואם היינו מגיעים למסקנה כי המסיבות הבינלאומיות פותחות סיכויים טובים לפנייתנו. לעומת זה, אינני יכול להיות בטוח בשום פנים כי לא הייתי מתרשם מאופן הצגתך את הבעייה, כאשר כיום אני חותם עליו בשתי ידי וגם מקיימו למעשה, ולא הייתי משתכנע כי יש לפעול בכיוון זה בלי דיהוי' (שרת אל עמיר, ירושלים, 28 בינואר 1952, שם).

55 עמיר אל המנהל הכללי של משרד החוץ ולמנהל מחלקת מערב אירופה, בריסל, 13 בנובמבר 1950, גה"מ, ח"ץ 2417/4.

56 עמיר אל שרת, בריסל, 3 בינואר 1952, ח"ץ 2417/4.

למו"מ איתנו, על מתן הצהרה של גינוי העוול שנעשה בשם העם הגרמני לעם היהודי כולו, ועל האחריות החומרית והמוסרית של העם הגרמני בשל זוועות מנהיגיו לגבי העם היהודי. על ידי הצהרה זו תרצה גרמניה לנהל מו"מ לפיצויים מקיפים. אם המדיניות הישראלית לא תשתנה, הוסיף עמיר, אנו עלולים להתמיץ הזדמנות שסביר כי לא תחזור. עיקרה של מדיניות זו הוא חרם נגד גרמניה בכל מקום ובכל אתר – באו"ם ובארגונים בינלאומיים אחרים, ואם נהיה המדינה היחידה שמצביעה נגדם, 'לא נוכל לעכב או אפילו להאט במידה ניכרת את תהליך הרהביליטציה של גרמניה, ולפיכך תתנדף האפשרות הקיימת עוד להשיג פיצויים'.

גם שמואל טולקובסקי, הקונסול הכללי של ישראל בשווייץ,⁵⁷ תהה באותה התקופה אם ראוי להמשיך במדיניות החרם על גרמניה. בקיץ 1950 שהו נשיא המדינה חיים וייצמן והקנצלר אדנאואר באותו מלון בבירגנשטוק (Buergerstock), עיירת נופש קטנה לחוף אגם לוצרן.⁵⁸ המחזה של שלושה הדגלים (הישראלי, הגרמני והשווייצרי) המתנופפים מעל למלון הנשיא [...] עורר בי [...] רגשות מעורבים מאוד, כתב טולקובסקי. אך מלבד אי הנוחות שרר בקרב אנשי משרד החוץ חשש מפני פגישה אפשרית בין הנשיא לבין אדם מפמליית הקנצלר, והחשש הזה התמקד בד"ר פיליפ אורבך, 'הידוע, המטפל בענייני יהודי גרמניה'.⁵⁹ אורבך עמד לבקר בעיירה השווייצרית 'במטרה לבקש ראיון עם הנשיא פרופ' וייצמן, ולבקר, כמו כן, את אדנאואר. טולקובסקי עשה כל שביכולתו כדי למנוע את הפגישה עם נשיא ישראל. הוא הזהיר את סגן אלוף יגאל ארגון, השליש הצבאי של הנשיא, 'כי אין לתת בשום אופן לד"ר אורבך לגשת לנשיא, והנחה אותו לסרב לבקשתו בטעמי בריאות'.⁶⁰ אך בה בעת יצר טולקובסקי קשר עם ד"ר ארנסט אוסטרמן (Ostermann), מזכיר הקנצלר, שהיה חלק מהפמליה. במברק מוצפן שנשלח להנהלת המשרד הוא דיווח על הפגישה:

בעקבות הוראותיך למרון [צ"ל: הוראותיו של מירון]⁶¹ דברתי עם מזכירו הפרטי של האיש [הקנצלר אדנאואר]. הוא הצהיר שהכוונה היתה ביקור נימוסין גרידא וכי האיש [הקנצלר] התכוון וגם ברגע זה אינו מתכוון לדבר העניין הקונקרטי לא עם הנשיא ולא עם ממשלתנו. למרות שהודעתי לו ברור בסמכותי להגיב על הסברותיו [צ"ל: הסבריו]. הוא סיפר כי אמנם קיים רצון למצוא פיתרון לבעיה וכי ממשלתו משתדלת להתגבר על הקשיים הגדולים הקיימים ויתקשרו אתכם מחדש דרך [קורט] מנדלסון בזמן המתאים הרושם הוא כי אצל אדוניו של המזכיר יש אמנם רצון להסדיר את היחסים.

בהמשך המברק הוא הציג סוגיה טעונה – שמא החמצנו שעה גורלית: 'למרות הצהרותיו שאין בכוונת האיש לדבר על העניין כעת שואל אני את עצמי אם לא חבל להתמיץ אפשרות חד-פעמית לדבר בשטח ניאוטרילי עם האיש עצמו אשר עד כה לא הצלחנו להיפגש איתו במישרין'.⁶²

57 טולקובסקי היה נציג ישראל בשווייץ בשנים 1949-1956. בתחילה היה קונסול כללי, ובשנת 1951 מונה לציר מוסמך.

58 ת' שגב, המיליון השביעי: הישראליים והשואה, ירושלים 1991, עמ' 182; N. Hansen, *Aus dem Schatten der Katastrophe: Die deutsch-israelischen Beziehungen in der Ära Konrad Adenauer und David Ben-Gurion*, Düsseldorf 2002, p. 67

59 על אורבך, שהיה יהודי וחבר ב-SPD, ושכיהן כנציב מיוחד לנרדפי הנאצים בממשלת בווריה, ראו: ש' שפיר, יד מושטת, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 54.

60 טולקובסקי אל איתן, ציריך, 28 ביולי 1950, גה"מ, ח"ץ 2417/2.

61 גרשון מירון היה מנהל המחלקה הכלכלית במשרד החוץ.

62 טולקובסקי אל שרת, ציריך, 23 ביולי 1950, גה"מ, ח"ץ 2417/1א.

בעקבות פגישה זו ביקש גרשון מירון מטולקובסקי לברר אצל אוסטרמן פרטים על אודות המחווה הכספית בסך של עשרה מיליון מרקים גרמניים שהוועדה דנה עליה, ושאוסטרמן הזכיר בשיחתו בשווייץ.⁶³ אוסטרמן פירט לפני טולקובסקי את הקשיים החוקיים והכלכליים שהביאו להורדת ההצעה הזאת מסדר היום.⁶⁴ ומירון העביר את הדברים לשר החוץ בתוספת הערה: 'לפי דעתי מאשרת חליפת המכתבים שבלי משא ומתן במקום אין תקווה לגשת לביצוע תביעתנו'.⁶⁵ שר החוץ נדהם מן המכתבים שהונחו לפניו: 'הגעתי באיחור לקראת החומר הזה', כתב, 'לפנינו כאן פנייה רשמית של ישראל לגרמניה - גם הודעה מפורשת כי אנו מוכנים למו"מ ישיר. האמנם הוחלט על כך בשעתו?'.⁶⁶ מירון הבהיר לשר החוץ שבהיעדרו התקיימו המגעים של הקונסול עם מזכיר הקנצלר באישור של קפלן, נפתלי ואיתן.⁶⁷ אך מעבר לכך האישור של המגעים הללו היה פועל יוצא מהלך הרוח ששרר במסדרונות משרד החוץ, היינו שהחרם על גרמניה הוא מכשול שיש להסירו מהר ככל האפשר.

גרשון אמיר

הלך הרוח הזה התבטא בתשובות על שש שאלות על גרמניה שהציג גרשון אמיר, מנהל מחלקת מערב אירופה במשרד, באוקטובר 1950 לנציגי ישראל במערב אירופה ולאנשי מחלקתו. השאלה הראשונה הייתה 'מה צריך להיות יחס ממשלת ישראל לגרמניה לאור כניסתה הקרובה למשפחת העמים בתמיכת המערב, האם יש להמשיך ולקיים את החרם הדיפלומטי על גרמניה או שמא לשנות את הקו והאם שינוי הקו הוא מחויב המציאות הפוליטית?'.⁶⁸ אלישיב בן-חורין, לדוגמה, שהיה באותם ימים עוזר בכיר במחלקת מערב אירופה, ענה על כך שההתאוששות המהירה של גרמניה היא עובדה מוצקה, עובדה שממנה 'נובעת מסקנה הגיונית שאם נרצה להתמיד בחרמנו המדיני הקיצוני על גרמניה, נימצא בקרוב מבודדים לגמרי. לא נוכל כמובן להאיש אף במשהו את צעדי הענק של גרמניה לקראת סטטוס של מעצמה'. עבור המערב חיזוק גרמניה הוא מרכיב חיוני באינטרס העליון שלו: התנגדות לקומוניזם. ועל כן 'בשאלות בינלאומיות שונות הנוגעות לגרמניה ואשר תגענה להצבעה מעל במת אחד ממוסדות האו"ם תלך גרמניה מחיל אל חיל, ואילו אנו נישאר במצב אשר יראה לעולם כפאתיטי וככל שידעה זיכרון העבר, אף דון-קישוטי'.⁶⁹ בצמרת שירות החוץ היה אפוא קונסנזוס בסוגיה הקשה וכואבת. שר החוץ ואנשיו חתרו למגע ישיר עם הגרמנים.

63 מירון אל טולקובסקי, תל-אביב, 2 באוקטובר 1950, גה"מ, ח"ץ, 2417/2.

64 טולקובסקי אל מירון, בון, 10 בינואר 1951, גה"מ, ח"ץ, 2417/1א.

65 מירון אל שרת, 30 בינואר 1951, גה"מ, ח"ץ, 2417/1א.

66 שרת אל מירון, 8 במרס 1951, גה"מ, ח"ץ, 2417/1א.

67 מירון אל שרת, 12 במרס 1951, גה"מ, ח"ץ, 2417/1א.

68 רוזנטל (לעיל, הערה 44), עמ' 609.

69 בן-חורין אל אמיר, תל-אביב, 6 בנובמבר 1950, רוזנטל (לעיל, הערה 44), עמ' 629. בן-חורין היה מאוחר יותר

שגריר בכמה מבירות אירופה, ובהן בון (1970-1974).

סתיו 1950 וראשית 1951: דיוני הממשלה על שאלת גרמניה

בסתיו 1950 ובראשית 1951 עלתה שאלת גרמניה במליאת הממשלה בשלוש ישיבות. בראשונה, שהתקיימה בשלהי אוקטובר 1950,⁷⁰ נדונה בקשת מעצמות המערב לבטל את מצב המלחמה עם גרמניה,⁷¹ והדיון זימן לשר החוץ שרת אפשרות להציג לשרים את עמדתו ואת עמדת ראשי משרדו בשאלה הזאת, עמדה שהתגבשה כאמור במהלך 1950. את סקירתו פנת שרת בדיווח על שתי בקשות הקשורות לגרמניה: הבקשה לבטל את מצב המלחמה ו'בקשה מיוחדת' לתמוך בהצטרפות גרמניה לחברות בארגון החיטה הבין-לאומי. הוא הודה כי התכוון תחילה להימנע מהצבעה, אך לאחר מכן הגיע למסקנה שיש לתמוך בבקשה הזאת. 'כי הנה רק אתמול שלשום דפקנו על דלתות אומות העולם שיתמכו בנו, ועכשיו עלינו לא להתנגד', הסביר שר החוץ.

חלק ניכר מסקירתו ייחד שרת לעניין הפיצויים. הוא הביע חרדה מפני החמצת ההודמנות האחרונה לתבוע מגרמניה פיצויים. התעצמות המלחמה הקרה, אמר, מביאה לכך שגרמניה הולכת ומשתלבת מחדש ב'משפחת העמים' ועשויה לזכות ברהביליטציה גמורה בלא שתפרע את חובה לעם היהודי. בדבריו בהמשך הישיבה קשר שרת חרדה זו להתנגדותו לחרם המוחלט שישראל מטילה על גרמניה. עמדה זו, הדגיש, היא מאותן עמדות 'הנראות כמסכרות את האוזן אבל למעשה אין הן עשויות להתקיים, על כל פנים אין הן יכולות להתקיים זמן רב'. אין כל אפשרות 'להחזיק מעמד של שלילה גמורה לגבי גרמניה ושל התעלמות ממנה. היא קיימת'. כדי לחדד את עמדתו הציג דוגמה מדיווחי אנשי שירות החוץ: קונסול גרמני בניו-יורק 'פונה לקונסול שלנו, הוא רוצה לערוך לו ביקור נימוסין. הקונסול שלנו עונה בשלילה. אבל אחר כך יש מסיבת קונסולים בניו-יורק. הקונסול הגרמני הולך למסיבה ושם הוא קיבל בברכה את הקונסול הישראלי. מה יעשה [הקונסול הישראלי]? או אולי יגדה את עצמו מכל פגישות הקונסולים?'. אילו נמחתה גרמניה מעל פני האדמה, הדגיש שרת, 'היתה השאלה נפתרת בשבילנו'. אולם זה לא אירע ולכן הדילמה שעמה יש להתמודד היא 'האם אנו רואים יסוד לאיזה הסדר על יסוד תשלום פיצויים, או שאנחנו נתעלם מהשאלות ונחרים אותה לעולם?'. בסיום הדיון על הבקשות הקשורות לגרמניה קיבלה הממשלה החלטה 'מדודה': מצד אחד להשיב בשלילה על בקשת המערב לבטל את מצב המלחמה עם גרמניה, ומצד אחר להסכים לצרף את גרמניה לאמנת החיטה הבין-לאומית.⁷² ההחלטה הזאת, שניתן לראות בה פשרה, הייתה עדות וסימן להתלבטות הממשלה: בין הכורח להשלים עם המעמד הבין-לאומי החדש של גרמניה לבין החשש הפוליטי והחרדה מתגובת הציבור הישראלי ובמיוחד מתגובת האופוזיציה.

זמן קצר אחרי הדיון הזה עלתה שוב שאלת גרמניה במליאת הממשלה, בשתי ישיבות - ב'26 בדצמבר 1950 וכעבור שבוע, ב'3 בינואר 1951. יוזם הדיון היה מנכ"ל משרד החוץ ולטר איתן.

70 ישיבת הממשלה, 30 באוקטובר 1950, גה"מ.

71 ראו לעיל, הערה 44.

72 ראו לעיל, הערה 70. בן-גוריון, שלא נטל חלק בדיון, אמר בסיומו שיש לקבוע עמדה ראלית לגבי גרמניה: 'הנה יש כבר אפילו חלוצים בישראל האומרים, שהגרמנים במזרח גרמניה הם כשרים, נאמנים ומתקדמים. יהיה אותו דבר עם מערב גרמניה. ישנה מציאות', אמר ראש הממשלה.

במכתב למזכיר הממשלה זאב שרף ביקש איתן להעלות על סדר יומה את שאלת יחסיו עם גרמניה.⁷³ הוא הציע לדון בשני עניינים. עניין אחד היה אם יש להשתמש בדיאלוג עם המערב על בקשתו לבטל את מצב המלחמה עם גרמניה 'על מנת להגיש איגרת מקיפה בדבר תביעותינו ובדבר האחריות הרובצת על מעצמות המערב לדאוג שגרמניה תמלא התביעות של עם היהודי'. ואיתן ביקש את אישור הממשלה לשגר את האיגרת הזאת. הוא חתר לנצל את הצורך של המערב להסדיר את יחסיו עם גרמניה כדי ללחוץ על הממשלה לזרו את תהליך קבלת ההחלטות בעניין התביעות מגרמניה.⁷⁴

חיים משה שפירא
1970-1902

הוא עצמו ושר החוץ שרת קיבלו מסרים מנציגי ישראל בחוץ לארץ.⁷⁵ העניין האחר שבו הציע איתן לדון היה 'החלטה עקרונית בדבר מגע עם שלטונות גרמניה לשם קידום תביעותינו'. הוא הדגיש ש'אפשר להשיג התקדמות של ממש אך ורק אם ממשלת ישראל תכנס למשא ומתן לא רק עם מעצמות הכיבוש בגרמניה אלא גם [עם] השלטונות הגרמניים בגרמניה המערבית והמזרחית'.

שרת עצמו לא השתתף בישיבה, מאחר ששהה בחו"ל, ואיתן ייצג את עמדת משרד החוץ. הוא דיבר בתחילת הישיבה ב-26 בדצמבר והציע לממשלה לפתוח במשא ומתן ישיר עם ממשלת גרמניה. 'מה שאנו מציעים לממשלה הוא להחליט בדבר שיגור משלחת ישראל [צ"ל: ישראלית], משלחת רשמית לנהל משא ומתן בדבר תביעות לפיצויים', אמר. הוא הודה כי מדובר אמנם בהחלטה קשה, אך אין מנוס ממנה. איתן נימק את עמדתו בשני נימוקים. ראשית, גרמניה אמנם עדיין איננה מדינה ריבונית, אך היא צועדת בצעדי ענק לקראת מעמד זה, ובמצב זה 'אין אנו רואים דרך אחרת של טיפול בדברים, אלא על ידי שיגור משלחת כזאת'. ושנית, מדובר בצעד שג'ון מק'קלוי (McCloy), הנציב העליון האמריקני בגרמניה, תומך בו, והוא 'יגיש כל התמיכה והעזרה האפשרית למשלחת זאת', ואף הקנצלר אדנאואר 'רואה בזה דבר חשוב', ו'מוכן לשלם סכום גדול מאד על מנת להשיג את השלום המוסרי, אם אפשר לומר כך, של גרמניה'. בהמשך טען איתן כי הגורם העיקרי שמעכב קבלת החלטה כזאת הוא 'החשש מפני דעת הקהל בארץ בפרט ובעם ישראל כולו', אולם, ציין, מדובר בחשש שווא.

הדברים עוררו התנגדות מצד שרים רבים, כולל נציגי מפא"י, והם חלקו על איתן בחריפות. שר התחבורה יוסף הודיע כי הוא מתנגד לכל משא ומתן ישיר עם הגרמנים וקבע כי יש לבקש ממדינה ידידותית שתנהל את המשא ומתן. עמדה דומה הביע שר החינוך והתרבות רמז. אולם היו שרים שעמדתם הייתה שונה. לדוגמה שר הפנים והבריאות משה שפירא מהחזית הדתית המאוחדת ו'הפועל המזרחי' טען כי משא ומתן ישיר אין פירושו 'הכרה בגרמניה כאיזו צורה שהיא'. הקריטריון היחיד שצריך להנחות בסוגיה זו הוא הקריטריון הכלכלי: 'היש סיכוי לקבל את הכסף או זה מפוקפק

73 איתן אל שרף, 17 בדצמבר 1950, גה"מ, ח"ק, 2417/2.

74 רונגטל (לעיל, הערה 44), עמ' יט.

75 ראו לדוגמה: א' אבן אל שרת, 8 בספטמבר 1950, שם, עמ' 529. אבן טען שפגישת שרי החוץ של המערב ב-12-18 בספטמבר, שבה אמורה להידון שאלת גרמניה, עשויה להיות ההודמנות האחרונה להציג את תביעותינו מגרמניה.

מאוד'. אם יש סיכוי לקבל כסף – מצווה להוציא זאת מידיהם, למה ייהנו עוד מכסף יהודים שרצחו אותם'; ואם אני צריך לתבוע כסף מהגרמנים – ברור שעלי להיות שם'.
בסיכומה של הישיבה ב־3 בינואר הונחו על שולחן הממשלה שתי הצעות החלטה. האחת הייתה לפתוח במשא ומתן ישיר עם ממשלת בון ולשגר לשם כך לגרמניה משלחת ישראלית רשמית. הצעה זו לא זכתה ברוב – חמישה שרים בעדה וחמישה נגדה. ההצעה האחרת הייתה כי 'נציגי ישראל יפנו לממשלות המרכזיות של מעצמות הכיבוש בדבר הבטחת פיצויים מאת גרמניה והתזרת רכושם של היהודים', והצעה זו זכתה ברוב.⁷⁶ כך הטילה הממשלה על שר החוץ משימה שהוא עצמו התנגד לה.

בצמרת משרד החוץ שררה אי נחת מהחלטת הממשלה. דוגמה לכך היא תזכיר פנימי על הסוגיה שכתב יוסף תקוע, שכיהן באותם ימים כסגנו של רוזן, היועץ המשפטי של המשרד.⁷⁷ בתזכיר, שנכתב יום אחד אחרי החלטת הממשלה, טען תקוע שההחלטה הזאת מאפשרת לנו 'למסור למעצמות הכיבוש את התזכיר הזה [כלומר איגרת הממשלה] בדבר תביעותינו נגד גרמניה ואם נרחיב את פירוש כוונות הממשלה, נוכל גם כן לשגר משלחת לגרמניה'. אולם, הדגיש תקוע, 'חוששני שעל יסוד החלטה זו לא נוכל להורות למשלחת זו לבוא לידי מגע עם שלטונות גרמניה. אני סבור שדווקא מומנט פוליטי זה יכריע את תוצאות פעולתה'. בהמשך טען ש'ספק גדול אם רצוי לרכוז את מאמצינו הפוליטיים בפניות לשלטונות הכיבוש', והביע את דעתו כי אין לסמוך על מדינות הכיבוש בהקשר זה – הן אינן נוטות להטיל על גרמניה 'פתרונות, אשר אינם נעימים לה ביותר, של שאלות פעוטות לעומת הבעיות המדאיות כעת את המעצמות הגדולות'. לכן סבר תקוע שהגיע הזמן 'לקראת יצירת מגע ישיר עם שלטונות גרמניה'.

דחיית הקץ: שתי האיגרות

על פי החלטת הממשלה שיגר שר החוץ למעצמות הכיבוש שתי איגרות. הראשונה, שנשלחה ב־16 בינואר 1951, עסקה בשאלת הפיצויים האישיים, ואילו השנייה, שנשלחה ב־12 במרס 1951, עסקה בשאלת השילומים לעם היהודי בכלל.

את עמדתו בעניין האיגרות הציג שרת בישיבת הממשלה ב־8 בפברואר 1951, כשלושה שבועות אחרי שיגור האיגרת הראשונה.⁷⁸ הוא הדגיש שתי נקודות שלא באו לידי ביטוי בדברים שאמר קודם לכן. הוא נדרש לקשר שבין התביעה לשילומים לבין קליטת העלייה ההמונית, נקודה שמילאה תפקיד מכריע בהמשך פרשת השילומים. הוא קרא 'להבליט את העובדה שקלטנו למעלה מחצי מיליון פליטים, קלטנו אותם בארץ, אבל קליטתם תחייב [צ"ל: מחייבת] עדיין השקעות עצומות ועדיין ידינו נטויה לקלוט עולים מעיראק וממצריים ומצפון אפריקה ומרומניה'. הנקודה האחרת הייתה כי

76 ויץ (לעיל, הערה 10), עמ' 249.

77 תקוע אל לשכת המנהל הכללי, 4 בינואר 1951, גה"מ, ח"ץ, 2417/2.

78 הייתה זו הישיבה הרביעית בארבעה חודשים שבה עסקה הממשלה בשאלת גרמניה.

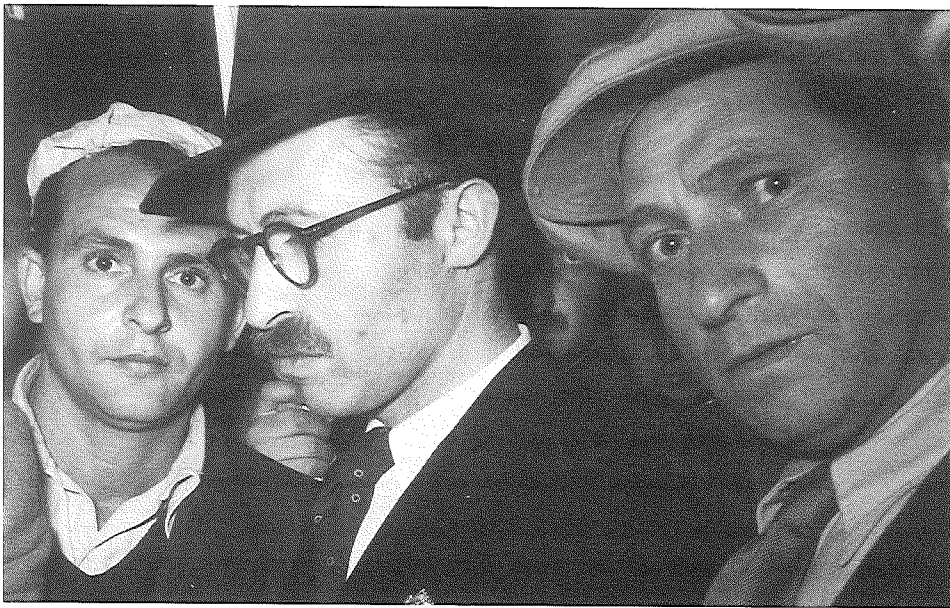
חובתנו להכיר בגרמניה איננה קשורה כלל לתביעת השילומים אלא לשתי עובדות אחרות: לקיומה של מדינת ישראל ולכך שגרמניה הולכת והופכת לעובדה קיימת, שלא ניתן להתעלם מקיומה. בקשר לזה שאל שרת: 'אם אנחנו מגישים תביעה כזאת ומזמינים אותנו לדון עליה, ונאמר שיגידו לנו, טוב, תביעתכם תתקבל, מה אז?'. ועל כך ענה בעצמו: 'לפי דעתי התשובה אז צריכה להיות: אפשר לעבור להסדרת העניינים עם גרמניה. זאת אומרת, לא יתכן להגיש תביעה כזאת לגרמניה, אם גם באמצעים אחרים, ולומר שגם אם תתקבל תביעתנו אנחנו פטורים מהסדרת העניינים עם גרמניה ואנחנו נמשיך מלחמה בעמלק עד דור דור'. ההכרה בגרמניה, הדגיש שרת, איננה עניין פשוט כלל ועיקר. היא צריכה לבוא רק אחרי שמצד השלטון הגרמני יבוא 'לא רק תשלום לעם היהודי, אלא גם הצהרה של פיוס לעם היהודי'.⁷⁹ אולם אחרי מילוי תנאים אלה, 'ההגינות מחייבת שניענה לזה ולא שלא ניענה לזה'. בהמשך דבריו הביא שרת שורה שלמה של דוגמאות שבעזרתן ניסה להוכיח את צדקת עמדתו, דוגמאות שנלקחו מהניסיון המצטבר של אנשיו בשירות החוץ. כל זה, סיכם, מוביל למסקנה ברורה כי מדובר בסבך ללא מוצא, שלא ניתן לאמצו לאורך ימים; 'עלינו לחפש אפוא מוצא הגון ומכובד, שאם תביעתנו תתמלא על ידי גרמניה ניכנס להסדרת היחסים אתה'.

ב־12 במרס 1951 נשלחה כאמור איגרת למעצמות הכיבוש ובה הציגה מדינת ישראל את עצמה כנציגתם ויורשתם היחידה של המיליונים שהושמדו בשואה ותבעה להטיל על גרמניה, על שני חלקיה, שילומים בסך מיליארד דולר וחצי. שר החוץ שרת, שחתם על האיגרת, הופיע למחרת, ה־13 במרס, למליאת הכנסת כדי 'למסור לתשומת לב הכנסת, ועם זה לידיעת הציבור הרחב בארץ ובהוץ לארץ' את דבר קיום האיגרת ואת תוכנה.⁸⁰ באיגרת עצמה וכן בדברי ההסבר הקצרים של שרת מופיעים כמה מהעיקרים שהנחו מאוחר יותר את הממשלה במדיניותה בעניין גרמניה. ואלה שלושת המרכזיים שבהם:

- הסכום שתבעה מדינת ישראל מגרמניה, מיליארד דולר וחצי, היה לבסיס למשא ומתן בין ישראל לגרמניה.
- סכום זה לא היה אלא רבע משווי הרכוש ששדדו הגרמנים מהיהודים במהלך המלחמה. 'לפי אומדן זהיר, שדדו הנאצים בגרמניה ובארצות אחרות באירופה שנפלו תחת שלטונם רכוש יהודי של ששה מיליארד דולר', נאמר באיגרת בעניין זה. אך הוחלט לנקוב בסכום שנדרש כדי לקלוט בארץ חצי מיליון עקורים מאירופה ולשקמם, וזאת בהתאם להערכה שעלות קליטת כל אחד מהעקורים היא 3,000 דולר. כאן נוצר אפוא במפורש קשר בין התביעה מהגרמנים לבין צורכי קליטת העלייה.
- בדברי ההסבר לאיגרת הדגיש שרת כי ממשלת ישראל תובעת את השילומים לעצמה 'כי הוא רואה את מדינת ישראל כנושאת זכויותיהם של המיליונים שנשחטו, וכזכאית ומצווה לתבוע את עלבונם, בהיותה ההתגלמות הממלכתית היחידה של העם, אשר עקב שייכותם אליו נגזרה עליהם כליה'.

79 אפשר לראות בהערה זו את הצעד הראשון לקראת הצהרת אדנאואר; ראו על כך בהמשך.
80 ישיבת הכנסת ב־13 במרס 1951, דברי הכנסת, 8, עמ' 1320-1323.

באותו היום, לפני הדיון במליאה, הופיע שרת בוועדת חוץ וביטחון של הכנסת.⁸¹ דבריו בפורום זה היו מפורטים בהרבה מדבריו במליאת הכנסת. הוא נגע בין השאר בפן המוסרי-האידיאולוגי של הסוגיה. אמנם שום פיצויים חומריים לא יוכלו לכפר על החטא ולא תוכל להיות כפרה על העיניניים ולא תוכל להיות כפרה על המוות, קבע, אך 'לא ייתכן שהעם הגרמני יוסיף להינות מהגזילה, בעוד ששיקום הקרבנות, אלה שניצלו בעוד מועד, או נותרו בחיים אחרי השואה, ייפול למעמסה על אותו העם היהודי'. מכאן גזר שרת כי 'הם חייבים בשיקום, אנחנו אומרים שהרוב של הקרבנות מצא כאן מקלט ולכן הפיצויים מגיעים בראש ובראשונה לישראל'.

מנהיג 'חירות' מנחם בגין בדרכו להפגנת המונים נגד משא ומתן עם גרמניה, כיכר מוגרבי, תל-אביב, מרס 1952 (צילום: הנס פין)

הוא אף הציג בצורה מפורשת ומפורטת מאשר בנאומו במליאה את ההסבר לסכום שנתבע מהגרמנים. לפי אומדן זהיר, טען, 'הנזק שנגרם לעם היהודי באירופה ברכוש, כמוכן, נאמד בששה מיליארד דולאר'. אולם ממשלת ישראל לא תבעה פיצוי מלא על הנזקים, היא לא תבעה אף את הסכום הדרוש לשיקום כל ניצולי השואה, אלא רק את הסכום הדרוש לקליטתם במדינת ישראל של חצי מיליון 'פליטים' יהודיים מארצות שהנאציזם שלט בהן והרס בהן את החיים היהודיים. היה זה ביטוי נוסף ל'ציוניזציה' של התביעה לשילומים, שהייתה חלק מהניסיון להלאמת השואה בכלל. לא הכול הסכימו עם עמדתו של שרת, והוא התווכח בעיקר עם חבר הכנסת מנחם בגין, מנהיג תנועת ה'חירות'. בגין לא דחה על הסף את התביעה לפיצויים מהגרמנים אך טען כי התביעה 'יכולה להיות אחת: להחזיר את הרכוש המטריאלי שנשדד'. לכן אין להסתפק בתביעה שהיקפה מיליארד דולר וחצי:

81 ישיבת ועדת חוץ וביטחון של הכנסת, 13 במרס 1951, גה"מ א8/7562.

לדעתי, זה משגה חמור שנדרוש כי גרמניה תשקם קרבנות במדינת ישראל ושאלנו אומרים מה נעשה בכסף המגיע לנו עבור הרכוש היהודי שנשדד. האם דרושה הסברה נוספת כדי להצדיק דרישה זו? הצדקה הומניטרית שנשקם את הקרבנות? אם אומדים את הרכוש שנשדד בששה מיליארד צריך לדרוש ששה מיליארד. מה שנעשה בכסף זה עניינו.⁸²

בתשובתו על דברי בגין הבחין שרת בין תביעה 'שיש סיכוי כל שהוא לשכנע את דעת הקהל במציאותה' לבין 'תביעה המוכרחה להישמע פנטסטית': לדרוש שישה מיליארד דולר זו תביעה שלכל הדעות ניתן להגדירה 'פנטסטית'; ואילו תביעה שהיקפה מיליארד דולר וחצי עבור מדינת ישראל, שמצבה הכלכלי כה חמור, זו תביעה שאיש לא יאמר שהיא 'לוקה בצניעות יתרה, זה סכום מאוד מכובד'.

בוועדה, שהייתה פורום סגור, התייחס שרת באורח גלוי יחסית גם להיבט רגיש וטעון של הסוגיה: המשא ומתן הישיר עם גרמניה. בדברי תשובתו על שאלות חברי הוועדה טען שרת, כמו בישיבת הממשלה כחודש לפני כן, כי החרם המוחלט על גרמניה הוא מדיניות שאי אפשר להתמיד בה. גרמניה היא עובדה קיימת, אמר, וישראל, שהיא מדינה ריבונית השואפת להשתלב בזירה הבינלאומית, איננה יכולה לנהוג כאילו אין גרמניה קיימת. אמנם ניתן להמשיך במדיניות של חרם ונידוי משך דור אחד או שניים, כדי 'למחוק' [את שאלת שינוי המדיניות] מעל סדר היום של הדור שחי את הדברים וראה את הוועדה. אולם בפועל 'אנו נתקלים בגרמניה על כל מדרך כף רגל', ולכן מדיניות ההחרמה נדונה לכישלון – 'נהיה אתם בכל מקום ומקום, באותו הזמן החרם שלנו, הווטו המוסרי שלנו נגד כניסתם יאבד כל ערך שהוא'.

המערכת הפוליטית ערב ההכרעה על השילומים

אף שבישיבות הממשלה ביטא שרת עמדה בהירה בעניין המשא ומתן עם גרמניה, הרי בכנסת היו דבריו בעניין זה חותכים פחות. חוסר ההחלטיות לכאורה נבע מהמצב הפוליטי הפנימי, ובמיוחד מהמצב הקשה של מפא"י, מפלגתו, במחצית הראשונה של 1951.

בבחירות המוניציפליות שהתקיימו ב-14 בנובמבר 1950 ספגה מפא"י מפלה קשה: בחשבון ארצי היא קיבלה רק מעט יותר קולות מה'ציוניים הכללים', ואלה הפכו בן לילה ממפלגה קטנה למפלגה השנייה בגודלה, אחרי מפא"י, ויותר מכך – לטוענים לכתר השלטון.⁸³ אף שהבחירות היו במישור המוניציפלי, התוצאות המדהימות האלה חוללו טלטלה קשה בזירה הפוליטית, והתחושה הייתה שהזירה הזאת עומדת ערב מהפך. בעקבות זאת נפלה הממשלה השנייה. אמנם רשמית נפלה הממשלה מסיבות אחרות, כמו המתח הרב בין מפא"י לבין החזית הדתית המאוחדת בגין מצב החינוך במעברות ובמחנות העולים, אך הסיבה העמוקה לנפילתה היו התוצאות של הבחירות המוניציפליות. יתר על

82 על עמדתו של בגין בסוגיה זו באותה עת ראו: ויץ (לעיל, הערה 3).

83 למפא"י הצביעו 27.3 אחוז (90,052 קולות) מכלל המצביעים, ול'ציונים הכלליים' – 24.5 אחוז. ראו: ויץ, 'המהפך שלא היה', פנים, 9 (אביב 1999), עמ' 91-99.

כן, כשהתברר שאין סיכוי לכונן ממשלה חדשה, החליטה הכנסת הראשונה להתפזר. היא חוקקה את חוק הבחירות לכנסת השנייה, ואישרה אותו בקריאה שלישית ב־16 במאי 1951, והבחירות לכנסת השנייה נקבעו ל־30 ביולי 1951.

שרת עצמו קבע שנפילת הממשלה ופיזור הכנסת הראשונה היו לאמתו של דבר תוצאה של תהליך שחוללו הבחירות המוניציפליות. נפילת הממשלה השנייה, רשם שרת, נבעה מערעור של סמכות הממשלה, אך לא 'מבחינה חוקתית או פרלמנטרית', אלא 'מבחינה ציבורית'. הבחירות לרשויות המקומיות הוכיחו 'כי חלה כאן תמורה מרחיקה ביחסי הכוחות במדינה, כי קם מתחרה רציני למפא"י כמפלגה הראשית בדמות הציונים הכלליים'. ושר החוץ סיכם את המצב הפוליטי: 'אם תתקיימנה בחירות חדשות לכנסת עלול להיווצר מצב שבו לא תיתכן שום קואליציה ממשלתית בלי שיתופו של גורם ציבורי זה. היה בזה "תגר" רציני למפלגה אשר קשה היה לה להתעלם ממנו'.⁸⁴

בנסיבות אלה התאפיינה הזירה הפוליטית בחוסר יציבות ובחולשה של הממשלה. רוב שנת 1951 הייתה הממשלה ממשלת מעבר. הכנסת הראשונה הביעה אמון בממשלה השנייה ב־1 בנובמבר 1950, אך ממשלה זו נפלה פחות מארבעה חודשים אחר כך: בפברואר 1951 היא הפכה לממשלת מעבר, ורק באוקטובר 1951, כמה חודשים אחרי הבחירות לכנסת השנייה, קמה ממשלה חדשה קבועה, הממשלה השלישית. בגלל ארעיותה הייתה ממשלת המעבר למעשה ממשלה משותקת. אף שבאותם חודשים התדרדר המשק הישראלי במהירות מבהילה ומערכת הקליטה הייתה על סף קריסה, לא היה בכוחה של ממשלה זו לקבל החלטות ברורות, קשות וכואבות שהיו נחוצות באותה השעה.

מפא"י התכוננה לקרב המכריע על השלטון – לקראת הבחירות לכנסת השנייה. הפורומים השונים של המפלגה התכנסו תדירות ושררה בהם תחושה דו־ערכית: מצד אחד חרדה כבדה ומן הצד האחר רצון עז להצליח במבחן הגורלי שלפניו עמדו. תחושה זו באה לידי ביטוי למשל בדברים שאמר חבר הכנסת ארן, שהיה המזכיר הכללי של מפא"י:

צריך להיות ברור לכל איש שמטפל בדבר הזה [הבחירות לכנסת השנייה], שאנו עומדים בפני מערכה שלא ידענו כמות ואבותינו לא ידעו כמות בבחירות אלה [...] אני וכל חברי הלשכה [לשכת מפא"י], מתגאים על הפעולה העצומה שנעשתה במשך החודשים האלה, אבל תובתי להגיד למרכז המפלגה שמה אנחנו – לא אגיד אפס, אבל הוא מעט לעומת מה שאנו צריכים לעשות בכדי לצאת בשלום ממאבק גורלי [...] [ו] עוד אינכם יודעים לפני איזה סכנות נעמוד עם התקרב מועד הבחירות.⁸⁵

התרכזותם של שרי מפא"י, שהיו רוב חברי הממשלה,⁸⁶ בעניינים המפלגתיים החלישה אף היא את הממשלה. וכך התעכבה חודשים ארוכים ההכרעה בשלוש סוגיות שהיו קריטיות לעצם קיומה של המדינה הצעירה: היקף העלייה,⁸⁷ המצב הכלכלי והשילומים מגרמניה. כדי להכריע בעניין

84 תזכיר פנימי לא מתוארך מאת שרת, 'הערות בשולי תוצאות הבחירות לכנסת השנייה', אצ"מ, A245/25I.

85 ישיבת מרכז מפא"י, 17 באפריל 1951, אמ"ע, 23/51.

86 בממשלה השנייה היו 13 שרים: 7 ממפא"י, 3 מהתנוית הדתית המאוחדת, 1 מ'רשימת הספרדים', 1 מ'המפלגה הפרוגרסיבית' ו־1 בלתי מפלגתי (יעקב גרי, שר המסחר והתעשייה).

87 הייתה שנת שיא בהיקף העלייה: בכל השנה עלו 174,000 עולים, ובחלק מחודשי השנה עלו יותר מ־20,000 עולים. לדוגמה במרס עלו 21,000 נפש, באפריל – 30,000 נפש, ובמאי – 26,000 נפש. היה צורך אפוא לבלום

השילומים היה צורך להציג לציבור הישראלי את הדילמה הטעונה של המשא ומתן הישיר עם הגרמנים, והממשלה לא רצתה להעניק לאופוזיציה מהשמאל ומהימין נשק כה יעיל נגדה ונגד מפלגת השלטון, שהייתה שרויה אז במאבק גורלי. רק בשלהי 1951 קיבלה הממשלה השלישית החלטות בסוגיות אלה: הוחלט להגביל את ממדי העלייה, לממש את התכנית הכלכלית החדשה ולפתוח בדיונים ישירים עם ממשלת בון על השילומים.

יש לבחון אפוא את התנהגותו של שרת בשנת 1951 בהתחשב בתפקידו כדיפלומט מקצועי מצד אחד וכפוליטיקאי ואיש מפלגה מן הצד האחר.

מנחם בגין, מנהיג
תנועת 'חירות', נואם
בהפגנת המונים
בתל-אביב נגד משא
ומתן עם גרמניה,
פברואר 1952
(צילום: הנס פין)

עמדת שרת בעניין המגעים הישירים

סמוך למועד שיגור שתי האיגרות למעצמות הכיבוש הגיעו לידי שרת תזכירים רבים מראשי משרדו שהביעו את עמדתם בסוגיית המשא ומתן עם גרמניה. דברים מפורשים בעניין זה כתב לו גרשון אבנר, מנהל מחלקת מערב אירופה, שמאוחר יותר היה חבר בצוות שנשא ונתן עם ממשלת בון.⁸⁸ אבנר הבהיר כי לדעתו 'הבעיה המרכזית העומדת לפנינו היא שרק ע"י מגע עם הגרמנים ניתן היום להשיג משהו ממשי בכל השטח הזה. אינני חושב שיש מישהו בינינו [כלומר בקרב הפקידות הבכירה במשרד] המפקפק בזאת'. אבנר אף נימק את עמדתו: למעצמות הכיבוש אין כל אינטרס להפעיל לחץ על הגרמנים בעניין הפיצויים והשילומים. האינטרס האמריקני העיקרי הוא 'הכנסתה המהירה של גרמניה בעלת שוות זכויות [צ"ל: בעלת זכויות שוות] למשפחת עמי המערב'; לכן שאין להניח שהאמריקנים ילחצו היום לחץ רב בעניין הפיצויים והשילומים, כי הם מעוניינים היום לסלק את כל

את שטף העולים, כדי לייצב את מערכות הקליטה, שהיו על סף קריסה. אך רק בשלהי השנה התקבלו החלטות בנושא הקריטי הזה. ראו: ד' הכהן, עולים בסערה - העלייה הגדולה וקליטתה בישראל, 1948-1953, ירושלים תשנ"ד.

88 אבנר אל שרת, 26 בפברואר 1951, גה"מ, ח"ץ, א/2417.

הבעיות הללו מן הדרך – ובהקשר זה ציטט אבנר את הגנרל אייזנהאואר שאמר בגרמניה: 'נשכח את העבר'. האינטרס הבריטי אינו שונה בהרבה. הבריטים מתנגדים אמנם לחימושה מחדש של גרמניה, 'אולם גם הבריטים לוחמים לקימומה הפוליטי'. בקשר לצרפתים ציין אבנר כי 'אנשי צרפת המטפלים בגרמניה אמרו לצירנו [הכוונה למוריס פיישר, ציר ישראל בפרין] בכלל הציניות שאין תקוה רבה לענין'. לנוכח מציאות זאת סיכם אבנר:

מסקנתי היא אפוא שפעולתנו כלפי המערב מוצדקת אולם עלינו לדעת שממנה בלבד לא ניוושע. בסופו של דבר נצטרך לבא במגע עם הגרמנים ולא כדאי יותר לדחות את הכנותינו הפנימיות לאפשרות זאת. נדמה לי שאת הענין הזה אפשר להסביר לרוב המפלגות שבכנסת, ואיני משוכנע שצעד כזה יסכן באופן רציני את הממשלה.

יכול להיות שתחליט שבתקופת מלחמת בחירות לא יכולה שום מפלגה להסתכן בענין כזה, העלול לשמש חומר מפוצץ בבחירות.

בכל אופן, נדמה לי שצריך להיות לנו ברור שהפעולה לגבי המערב בלבד לא תביא לנו את הפתרון המעשי. אבקשך [הכוונה לשר החוץ שרת] לשקול מהן האפשרויות להשיג החלטה בענין המגע מצד הממשלה, בתמיכת כל הסיעות האחראיות בכנסת ותוך הסברה עניפה בדעת הקהל הישראלית.

למרות שפע התזכירים שקיבל מראשי המשרד, ושכולם הובעה עמדה ברורה שיש למצוא דרך להידברות ישירה עם גרמניה, ואף שהיה מודע לכך שאין מנוס ממשא ומתן ישיר עם הגרמנים, שלח שרת את האיגרות לארבע מעצמות הכיבוש. טיוטת תדריך שהתכוון שרת לשגר באפריל 1951 לראשי הנציגויות הדיפלומטיות של ישראל בחו"ל הושפת את הרהוריו הכמוסים של שר החוץ בנושא הנדון.⁸⁹ את הסיבה שהניעה אותו לכתוב את התדריך פירט בתזכיר בכתב ידו שכותרתו 'האיחורנו בתביעת השילומים?'.⁹⁰ אחרי שהתביעה הישראלית הוגשה למעצמות הכיבוש, כתב שרת, בציבור 'נתעוררו ספקות לגבי סיכויי מימושה'. הספקות נבעו מהחשש כי היא הוגשה באיחור, 'זמן רב אחרי שפרשת גביית פיצויי המלחמה מגרמניה הסתיימה למעשה'. ספקות אלה, המשך שרת, 'מצאו ביטויים בעיתונות ובכנסת, והדם מנסר עד היום, לפעמים בפסקנות שאין בה מאמץ לרדת לעומקה של הסוגיה'. לכן הוא החליט לכתוב את התדריך לנציגויות ישראל, 'כתרומה להבנה יותר מקפת של העניין', ולנתח בו באורח ממצה את הבעיה.

בתדריך עצמו טען שרת כי במבט ראשון התביעה הישראלית לשילומים נתפסת כ'קלוטה מן הדמיון, הן מפאת אופייה העקרוני של התביעה, שאין לו תקדים ביחסי האומות, והן משום היקפה הכספי, העולה על כל מה שנחשב עד היום כמעשי'. אולם משתי סיבות בכל זאת היה טעם להגישה. הסיבה האחת היא שיש תביעות 'אשר הכישלון לדין אינו באי השגתן אלא באי הצגתן', והתביעה הישראלית הזאת היא דוגמה מובהקת להן. והסיבה האחרת היא שהאיגרת למעצמות הכיבוש אינה

89 'קווי הדרכה לנציגויות', תדריך מס' 16, הקריה, תל-אביב, 17 באפריל 1951, גה"מ, ח"ץ, 2417/6II. אין לדעת אם התדריך אכן נשלח לראשי הנציגויות. ב-19 באפריל שלח שרת את המסמך לעיונו של מנהל מחלקת ההסברה חיים יחיל, ובתזכיר שצירף אליו כתב כי לאחר שקרא את הדברים 'נכנס ספק רציני בלבי אם מותר לפרסם את הדברים'. הסיבה לספקותיו הייתה כי 'יש כאן שיקולים והנחות שפרסומם יחשוף יותר מדי את האופי ה"ספסרי" של התביעה'. התזכיר נחתם במילים 'נטייתי היא לגיזוה'.

90 סימנו של התזכיר: גה"מ, ח"ץ, 2417/6II. הדברים נכתבו באמצע אפריל 1951.

אלא צעד ראשון בתהליך ממושך ומייגע, שבתחילת הדרך הוא נתפס כדמיוני בתכלית, אך בכל זאת אפשר שניתן לממשו. בתהליכים מסוג זה, המשיך שרת, 'יש לנו ניסיון מאלף ביותר'. לדוגמה 'התביעה להקמת כוח יהודי לוחם במלחמה העולמית האחרונה נראתה בתחילתה כחורגת לחלוטין ממסגרת המציאות המדינית שהייתה קיימת באותם הימים, ואעפ"י כן הגיעה שעתה להתגשם'. דוגמה נוספת, שלדעתו הייתה 'עוד יותר נטולת ממשות וסיכויים', היא 'התביעה לעצמאות יהודית, כפי שהוכרו עליה לראשונה ב"תוכנית י", ואעפ"י כן קמה העצמאות ותהי'. ולעומת התביעות האלה, 'דומה כי תביעת השילומים מגרמניה תזכה בציון הגבוה ביותר מבחינת המעשיות המשוערת מראש'. תביעת השילומים, הבהיר שרת, נבעה משיקולים מעשיים, אך גם מ'כורח נפשי מסוים'.

אשר לשאלה שהטרידה אותו, אם התביעה הוגשה באיחור, לא הייתה לשרת תשובה חד-משמעית: 'ייתכן כי איחרנו את המועד', כתב, 'ולעומת זה ייתכן כי לא איחרנו כלל', ויותר מזה - 'גם ייתכן כי בניגוד לנראה במבט ראשון, כיוונו דווקא את השעה הנכונה', וזאת משלושה טעמים. הטעם

הראשון היה התכנסותה הקרובה של 'וועידת ארבעת הסגנים כהכנה לוועידת ארבעה שרי החוץ'. ארבעת השרים אמורים היו לשנות את המעמד הבין-לאומי של גרמניה: ממדינה כבושה למדינה שהיא חלק מהגוש המערבי, ושיחידות הצבא שלה אמורות לפעול במסגרת צבאית אירופית.⁹¹ הוועידה הזאת אמורה הייתה לסיים את תהליך כינון הריבונות של גרמניה, ושרת טען שדווקא בשלב זה יש סיכוי

השילומים בעינו הביקורתית של רענן לוריא

טוב להניע את המעצמות להציג לגרמניה את תנאי השילומים. אשר לגרמניה עצמה ציין שרת כי עכשיו, 'כאשר כמעט הגיעה כבר למחוז הפצה וכדאי לה לעשות מאמץ מיוחד כדי לסלק מעל דרכה את המעצורים', היא עשויה להיענות לבקשת ישראל.

הטעם השני היה שעתה ניתן להשתחרר מ'הסדרי ילטה ופוטסטד'ם לגבי הפיצויים שהוטלו על גרמניה.⁹² ההסדרים האלה, הסביר שרת, 'הם מיטת סדום לנו וגם אילו היינו מוקרים בעוד מועד

91 האקט הפורמלי של סיום הכיבוש התקיים בבון ב-24 בספטמבר 1951: שלושת הנציבים העליונים מהמערב הודיעו לקנצלר אדנאואר על ביטול מצב הכיבוש בתנאי שגרמניה מוכנה לתרום לביטחון אירופה.

92 בוועידת ילטה, שהתכנסה בפברואר 1945, נקבע העיקרון שיש לדרוש מגרמניה פיצויים באמצעות סחורות, ולא באמצעים פיננסיים. בוועידת פוטסדם, שהתקיימה ביולי 1945, נקבע שניתן לדרוש את הפיצויים בהיקף של מכסה קבועה מסך הייצור הכולל של גרמניה, וכן נקבעה אותה המכסה. העיקרון הזה נגזר מלקח הפיצויים שכפו המעצמות המנצחות על גרמניה הוויימרי, ושהיו גורם מרכזי להרס הדמוקרטיה הגרמנית הראשונה. ראו: N. Sagi, German Reparations: The History of Negotiations, Jerusalem 1980, pp. 9-11; טרנר (לעיל, הערה 42).

כשותפים להם, הייתה מנת חלקנו כרעיים ובדל אוון וכל העסק לא היה שווה בביוון'. ההסדרים האלה 'הושתתו על שני עקרונות, שכל אחד מהם לחוד ושניהם יחד לא הלמו את ענייננו המיוחד'. עיקרון אחד היה 'לכסות נזקים שנגרמו למדינות בעלות הברית עקב המלחמה', ואילו 'אנו תובעים פיצויים לא בעד נזקי מלחמה אלא בעד גזל והרס של רכוש בימי מלחמה ובמשך תקופת שנים לפנייה'. העיקרון האחר היה שיש להתאים את ממד הפיצויים לרמת ההכנסה השנתית של גרמניה, ואילו אנו 'תובעים פיצויים להיקף כזה שבשום פנים אי אפשר לכסותו מן הציוד הקיים, אלא בטבע הדברים הוא צריך להיות מוטל על הייצור השוטף ומשתלם לשיעורים בתקופה של שנים'.

הטעם השלישי שהציג שרת הוא המצב הכלכלי של המשק הגרמני: 'אילו הקדמנו בהגשת התביעה היינו מקפחים אותה בצו ידינו. הגשתה לפני שנתיים-שלוש הייתה מוצאת את המשק הגרמני הרוס, את הייצור כמוהו כאין, את סיכויי ההתאוששות הכלכלית מעורפלים בתכלית. במצב הזה מתקצצת מאליה ובשום פנים לא היינו דורכים עוז לנקוב את הסכום שאנו תובעים כיום'. כעת, הדגיש שרת, אין ערובה שנקבל את כל סכום תביעתנו או את חלקו, 'אך מכל מקום יש יותר סיכויים להשגת תשלומים של ממש [...] כשמשק הגרמני מתאושש מחודש וייצורו הולך ועולה בקו תלול'.

שרת סיכם: 'בשום פנים לא איתרנו את המועד, ולא עוד אלא ייתכן כי דווקא כיוננו את השעה. המאמץ שהותל בו עתה הוא רב סיכויים ואין להיוואש מתגובות שליליות במחזור הראשון של המאבק, אלא יש לראות את המבצע כמסועף וממושך התובע התמדה ואי רתיעה'.

הדרך להצהרת הקנצלר אדנאואר, 27 בספטמבר 1951

יש בתדריך הזה רמז לכוונתו של שרת לסלול נתיב חדש: נתיב ישיר לממשלת בון, נתיב ששרת כבר עמד עליו בדבריו בישיבת הממשלה ב־15 בפברואר 1950. הגישושים הראשונים בכיוון הזה נעשו לפני ה־15 ביולי 1951, התאריך שבו דחו מעצמות הכיבוש באופן רשמי את בקשת ממשלת ישראל, דחייה שהייתה צפויה וידועה מראש.⁹³

את הנתיב הזה סלל אליהו ליבנה, קונסול ישראל במינכן.⁹⁴ ב־6 באפריל, ימים ספורים לפני כתיבת התדריך של שרת, שלח ליבנה איגרת סודית לציר הבונדסטג היהודי יעקב אלטמאייר (Altmaier), שהיה חבר ב־SPD האופוזיציונית.⁹⁵ הקונסול ליבנה הציע לארגן פגישה בין נציגי ישראל ובין הקנצלר הגרמני בזמן ביקורו בפריז - 'מטרת השיחה הסודית תהיה לברר את האפשרויות למשא ומתן העתידי בין שתי המדינות - על הנושא ועל התבנית'. ליבנה הציע גם שהקונסול הכללי הגרמני בפריז יתקשר אל הציר הישראלי בפריז בדבר פרטי הפגישה העתידית - כמו מועד ומקום; הוא הדגיש

93 ראו לדוגמה: N. Balbakins, *West German Reparations to Israel*, New Brunswick 1971, p. 89; ילינק (לעיל, הערה 35), עמ' 19.

94 ליבנה שירת בתפקיד ממרס 1949 ועד סגירת הקונסוליה במינכן, ב־1 ביולי 1953.

95 ילינק (לעיל, הערה 35), עמ' 152-153.

במכתבו כמה פעמים שכל התהליך חייב להיות חשאי ביותר. כעבור יומיים, ב־8 באפריל, ענה אלטמאייר לקונסול ליבנה.⁹⁶ הוא הציג את בקשת ישראל לפני אדנאואר, וזה השיב שאף שביקורו בפריז אמור להיות עמוס לעיפה, הוא החליט להיפגש עם שני נציגי מדינת ישראל. לדברי אלטמאייר אמר לו אדנאואר: 'אני מסוגל להבין את הצורך של הישראלים לקיים ההתוועדות בקרקע נטרלי [...]. עבורי, העניין הזה הוא לא רק עניין של מדיניות החוץ. יש להציגו כצורך אנושי ואמיתי הקשור לידידות והקשרים הטובים בין העם הגרמני ובין העם היהודי'.

ביום שבו שלח אלטמאייר לליבנה את המסר החיובי מאדנאואר, טלפן אליעזר דורון, קונסול וקצין העלייה בקונסוליה הכללית בציריך, למשרד החוץ בקריה, אירוע נדיר באותם ימים, ודיווח על כך. עיקר דבריו, שנרשמו בקוד סודי, היה 'כי ממשלת א. [אדנאואר] דנה באיגרת שלנו וקיבלה באופן עקרוני גם את הסכום כבסיס למו"מ - מציעה ממשלת י. [ישראל] שהדייג [פישר] ייפגש עם נציג ממשלת א.⁹⁷ בימים אלה לשיחה מוקדמת מאוד פנימית כדי שיוכלו לדבר על אפשרות פגישה מאפשרות של מו"מ ועל הצורה של ניתול מו"מ זה.⁹⁸

שרת עצמו דיווח על ההתפתחויות להורוביץ, ששהה באותה עת בוויינגטון, במברק כמס. ⁹⁹ הוא מסר שהתקבלו פניות מבון לפגישה ישירה 'כולל הצעה מסוימת מאדנאואר [...] ניתנו הוראות לברר אם אמנם מקבלת בון את תביעתנו עקרונית ואם כן לסדר פגישה עם אדנאואר בפאריס לבירור מוקדם'. שרת הבהיר להורוביץ: 'במקרה שתיקבע הפגישה לאחר שתגיע לפאריס תשתתף בה אך לא ראינו לעכבה שמא תיקצר שהותו של א. [אדנאואר] שם ותוחמץ ההזדמנות' - יש בכך ללמד על מידת החשיבות שייחס שרת לפגישה זו. לבסוף הציג שרת את הנימוקים לפנייה לאפיק הגרמני: מצד אחד הייתה תחושה ברורה שמעצמות הכיבוש יסרבו לבקשתנו - 'נוכה חוסר כל ביטחון בתגובה חיובית של המעצמות חשבנו כי לא כדאי לדחות בון אם היא פונה אלינו'. ומצד אחר היה צורך למצוא דרך מיוחדת לדרוש את הפיצויים, ולא 'להשתלב בחשבון הכללי לבעלי הברית אשר ועדת השלושה יושבת על מדוכתו בלונדון', מאחר שחשבוננו 'נפרד ומיוחד ואל גונו מעמדה זו. בפוסטדום¹⁰⁰ הוטלו על גרמניה פיצויים מהצידוד הקיים על חשבון הנוקים שנגרמו לממשלות במהלך המלחמה ואילו אנו תובעים פיצויי רכוש שנגזל הן במלחמה והן לפנייה מהמוני יחידים ומבקשים לגבותם מהייצור השוטף' - וזאת ניתן להשיג בשיח ושיח ישיר עם הגרמנים.

ב־19 באפריל 1951 התקיימה בפריז הפגישה החשאית בין הקנצלר אדנאואר ובין הורוביץ ופישר.¹⁰¹ במהלכה הביע אדנאואר נכונות לפתוח במגעים ישירים עם נציגי מדינת ישראל, אך

96 שם, עמ' 155-157.

97 הוא התייחס ל'נציג ממשלת א.' ולא לאדנאואר עצמו.

98 שיחת טלפון של דורון, 6 באפריל 1951, גה"מ, ח"ץ, 534/6.

99 תל-אביב, 8 באפריל 1951, בתוך: י' רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ו: 1951, ירושלים תשנ"א, עמ' 231-232. שרת הדגיש במברק שמדובר בעניין חשאי מאוד. בסוף המברק נכתב: 'כל הדבר הזה סודי ביותר, חוזר סודי ביותר'.

100 ראו לעיל, הערה 92.

101 על ביקורו בפריז, שהיה ביקורו הראשון הרשמי בחוץ לארץ קנצלר, ראו בויכרונותיו: K. Adenauer, *Erinnerungen*, 1945-1953, Stuttgart 1965, pp. 427-433. אדנאואר ייחד בויכרונותיו פרק שלם להסכם השילומים, אך הוא לא

הורוביץ ופישר הציבו שני תנאים לכך: הכרה פומבית של גרמניה באחריות הקולקטיבית של העם הגרמני לפשעיו כלפי העם היהודי וקבלת התביעה הישראלית לפיצויים בסך מיליארד דולר ותצוי, סכום שהממשלה נקבה בו באיגרותיה למעצמות הכיבוש כבסיס למשא ומתן. הקנצלר הסכים מיד להכיר בפומבי באחריות של העם הגרמני לפשעים נגד העם היהודי, ואמר כי לא צפויים קשיים רציניים באשר לסכום הפיצויים שתבעה ישראל.

הפגישה הייתה חשאית כל כך ששרי הממשלה לא ידעו עליה דבר. בשובו ארצה דיווח הורוביץ למליאת הממשלה על שיחותיו הכלכליות, אך לפי בקשת ראש הממשלה, דילג 'על החשובה בהן, הפגישה עם אדנאואר'.¹⁰² הוא אמנם התייחס לדיווחים שאנו מקבלים [...] ממקורות מוסמכים מאוד בגרמניה בצינורות לא רשמיים, ואמר כי אלה 'מוכיחים שהם מתייחסים ברצינות לתביעה שלנו. יש להם אינטרס ידוע מבחינתם בסיפוק תביעתנו'. אך השרים לא ידעו כלל שבדברו על 'מקורות מוסמכים' התכוון הורוביץ לקנצלר הגרמני.¹⁰³

מבחינת ממשלת ישראל מדובר היה בצעד רב חשיבות: היא הייתה זקוקה לחרטה פומבית כדי להכשיר את דעת הקהל בארץ לקראת שבירת הטאבו על משא ומתן ישיר עם הגרמנים.¹⁰⁴ הטיוטה הראשונה של הצהרת הקנצלר הושלמה ביולי 1951, אך רק בספטמבר הושלם הנוסח הסופי. ב-27 בספטמבר 1951, יום לפני נסיעתו הראשונה כקנצלר לארצות-הברית, הציג אדנאואר את ההצהרה בישיבה חגיגית של הבונדסטג הגרמני בבון. אישור ההצהרה על ידי הצירים – לא בהרמת יד, אלא בקימה – היה צעד מכריע בדרך למשא ומתן ישיר. ראש הממשלה בן-גוריון רשם ביומנו בלקוניות: 'וולטר [איתן מודיע [לי] שהצהרה הגרמנית פורסמה. משה [שרת] מציע לציין שממזרח גרמניה לא נתקבלה שום תגובה'.¹⁰⁵

כדי להאדיר את ההצהרה שלח משרד החוץ הישראלי לכל נציגויות ישראל תיאור מפורט של הטקס שהתקיים בבונדסטג. אולם הישיבות של הבונדסטג 'היה מלא וגדוש ובישיבה כל חברי הממשלה וספסלי המפלגות היו מלאים', וכשאדנאואר קרא את ההצהרה 'בקול נרגש' נוצרה 'אווירה חמה', ו'בסוף הכרותו נתקבל בתשואות ממושכות'.¹⁰⁶

בתקופת הביניים שאחרי הפגישה בפריז באפריל ולפני הצהרת אדנאואר בספטמבר, עסקו ראשי משרד החוץ, כולל שר החוץ, בשאלה כיצד להכשיר את לבו של הציבור הישראלי ושל הציבור היהודי העולמי לקבל את התפנית הדרמטית – מחרם מוחלט למגעים ישירים ורשמיים עם ממשלת בון. ביוני 1951 התקיימה בביתו של שר החוץ ישיבה בראשות שרת והורוביץ שיוחדה

כתב מאומה על הפגישה הראשונה עם נציגי ישראל בפריז. ראו: idem, *Erinnerungen, 1953–1955*, Stuttgart 1966, pp. 132–137. על השיחה עצמה ראו לדוגמה: הורוביץ (לעיל, הערה 17), עמ' 86–89; מברק משרת אל אבן, השגריר בווינגטון, תל-אביב, 13 במאי 1951, רוזנטל (לעיל, הערה 99), עמ' 309.

102 הורוביץ (שם), עמ' 89.

103 ישיבת הממשלה, 2 במאי 1951, גה"מ.

104 נ' ברזל, 'ישראל וגרמניה, 1945–1956: התפתחות יחס החברה והמדינה בישראל לגרמניה בעקבות השואה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, עמ' 190–208.

105 שגב (לעיל, הערה 58), עמ' 184 – 185; יומן בן-גוריון, 27 בספטמבר 1951, אב"ג.

106 ידיעות לנציגויות ישראל בחו"ל, מס' 372, 27 בספטמבר 1951, גה"מ, ח"ץ, 2417/3.

לנושא.¹⁰⁷ הורוביץ פתח ואמר: 'עשינו טעות אחת והיא כי התחלנו בפעולה דיפלומטית לפני שהבטחנו את תמיכתו של העורך, דהיינו של דעת הקהל היהודית'. את רוב דבריו ייחד לעמדת הציבור האמריקני,¹⁰⁸ משום שבסופו של דבר, אמר, 'משלם המסים האמריקני הוא שיצטרך לשאת במעמסה, כלומר בנטל מימון השילומים מגרמניה למדינת ישראל. הורוביץ הבהיר את דבריו: השילומים עלולים להגדיל את הגירעון במאזן התשלומים של גרמניה, והאמריקנים, כחלק ממאבקם בסכנת התגברות הקומוניסטים באירופה, משתדלים לקיים בגרמניה רמת חיים גבוהה, ואילו הגרמנים עצמם מנצלים את הנטייה האמריקנית הזאת ואינם מצמצמים את הגירעון במאזן התשלומים. על כן טען הורוביץ כי ישראל צריכה להבליט את השיפור הדינמי בהתפתחותו של המשק הגרמני. ואכן אנשי משרד החוץ ניסו למצוא נתונים מעודדים על הכלכלה הגרמנית. הורוביץ קרא לפרסם בעניין זה 'פרסומת בלתי פוסקת בעיתונות' ו'לדאוג שהעניין לא ירד מסדר היום', והציג שתי הצעות קונקרטיות: 'כינוס ועידה יהודית עולמית מיוחדת' ו'פטיציה יהודית עולמית'. רוב המשתתפים תמכו בהצעה לכנס ועידה אך התנגדו להצעה לארגן פטיציה. שרת שלל בתוקף את עניין הפטיציה, אולי מפני שההצעה עצמה עוררה אסוציאציות לפטיציות שניסתה התנועה הרוויזיוניסטית לארגן מספר פעמים.¹⁰⁹ 'הפטיציה היא לכל היותר הפגנה ואינה מביאה לתוצאות ממשיות', טען שרת, לעומת זאת 'רעיון הוועידה היהודית הוא רעיון חשוב שיש להתלט לברר את אפשרויותיו'. בישיבה הזאת עלתה בעצם היזמה הראשונית לכינוס 'ועידת התביעות', שהתקיימה בניו-יורק ב-25 באוקטובר 1951.¹¹⁰ שרת הדגיש בהזדמנויות שונות שהיזמה לכינוס הוועידה נבעה מגורמים ישראליים. ערב פתיחת הוועידה הוא דיבר על כך בישיבת הממשלה: 'זו הייתה יזמתנו, הארגונים היהודים בעצמם לא התעוררו לזאת. שום ארגון יהודי לא חשב שיש לגייס ולכנס את העם היהודי בעניין זה' - קבע שר החוץ.¹¹¹

אוקטובר-דצמבר 1951: לקראת ההכרעה

הצהרת אדנאואר פתחה פרק חדש בסיפור החתירה להשגת רוב בכנסת בעד משא ומתן עם הגרמנים, פרק שנמשך כשלושה חודשים וחצי - ממועד ההצהרה עד שאישרה הכנסת ברוב דחוק את הצעת

107 סיכומי דברים מישיבה שהתקיימה בבית שר החוץ בירושלים, 19 ביוני 1951, גה"מ, ח"ק, 2417/2.

108 שפר (לעיל, הערה 20), עמ' 541.

109 באוגוסט 1948 ניסתה תנועת 'חירות' לארגן בפעם האחרונה פטיציה, ונושאה היה סיפוח ירושלים למדינת ישראל. ראו: י' ויץ, 'קשרי ישראל עם גרמניה בתנועת חרות, 1951-1967', ציון, סו (תשס"ב), עמ' 435-464.

110 שרת טען שהיזמה לכינוס הוועידה הועלתה לראשונה בקיץ 1951, לפני הצהרת אדנאואר. הוא אמר זאת בישיבת ועדת חוץ וביטחון של הכנסת ב-7 בינואר 1952 (ויץ [לעיל, הערה 4], עמ' 252, הערה 19) ועוד לפני זה - בישיבת הממשלה ב-25 באוקטובר 1951 (ראו בהערה הבאה). בממשלה טען שרת ש'יצא כך שוועידה זו שיומנו לפני שידענו על נאומו של אדנאואר מתכנסת לאחר נאומו של אדנאואר'.

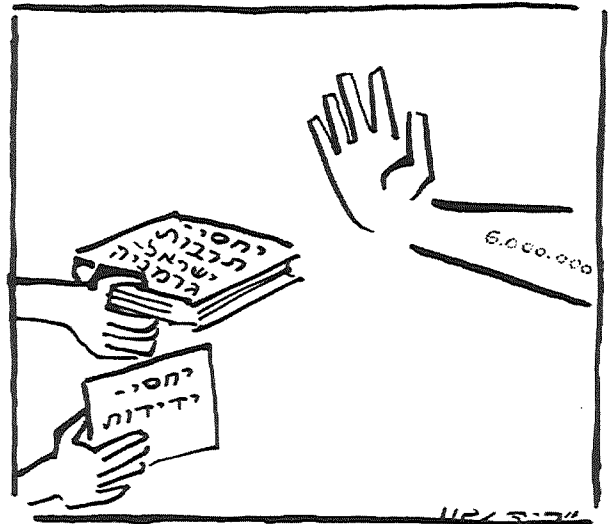
111 ישיבת הממשלה, 25 באוקטובר 1951, גה"מ. ב-2 בספטמבר 1951 התקיימה בניו-יורק פגישה בין נציגי ממשלת ישראל לבין נציגי הארגונים היהודיים על כינון גוף משותף של ארגוני היהודים למען שתי מטרות: לייצג אותם מול ממשלת בון לשם גיוס תמיכה בממשלת ישראל, ולמאבק ברחוב היהודי על השילומים. נציגי ישראל בפגישה עמדו על כך שבוועידת היסוד של גוף זה ינאם נציג ישראל, שגריר ישראל בווינגטון אבא אבן. ראו: צווייג (לעיל, הערה 11), עמ' 14-29.

הממשלה, ובכך נתנה בפועל אור ירוק לפתיחת משא ומתן ישיר עם ממשלת בון. ניתן לחלק תקופה זו לשתי תקופות משנה.

תקופת המשנה הראשונה הייתה עד פגישת גולדמן עם הקנצלר אדנאואר בלונדון ב־6 בדצמבר 1951.¹¹² בתקופה זו עדיין התנתה הממשלה את נכונותה לפתוח במשא ומתן בהתחייבות של גרמניה

באשר לסכום שיהיה הבסיס למשא ומתן. הממשלה עשתה בתקופה זו ככל יכולתה כדי לערפל את כוונותיה ולמנוע דיון ציבורי בנושא. בפגישתו עם גולדמן התחייב הקנצלר אדנאואר כי הבסיס הכספי לניהול המשא ומתן יהיה מיליארד וחצי דולר – הסכום שנקב באיגרת של שרת מה־12 במרס 1951. בשלב זה החלה תקופת המשנה השנייה. התחייבותה של גרמניה הסירה את המכשול האחרון – הממשלה הייתה מוכנה מעתה לפתוח במשא ומתן, ומאותו תאריך נכנס המאבק להשגת רוב פרלמנטרי להילוך גבוה.

בתקופת המשנה הראשונה התגבשו שני מתנות – מחנה התומכים ומחנה המתנגדים, שפעלו למנוע את אישורה של הצעת הממשלה בכנסת. כך קיוו לטרפד את המשא ומתן עם בון וגם להביא לנפילת הממשלה

השילומים בעיניו של אריה נבון

ויותר מכך – לערער את עצם שלטון מפא"י. הממשלה נערכה בחזית הפנימית כדי למנוע כישלון, שהיה עבורה קטסטרופה גמורה מכל הבחינות: הכלכלית, המדינית, הפנים-פוליטית והמורלית.

אשר לתפקיד שמילא שרת במהלך תקופה זו, הוא היה באותה עת דברה המרכזי של הממשלה בפורומים ציבוריים ופומביים בנושא זה, וכך הפך לדמות המרכזית בכל הקשור להכשרת המשא ומתן בעיני דעת הקהל. מלבד זאת הוא היה מודע לכך שמדובר בהחלטה גורלית שאסור לממשלה להיכשל בה, ובעניין זה אמר: 'אם מתקבלת החלטה בכנסת, שאסור למדינת ישראל לנהל משא ומתן עם גרמניה, זה יורד מעל הפרק, זאת תהיה החלטה רעה מאוד וגם נמהרת'.¹¹³ גם מבחינת התפקיד שמילא שרת היה הבדל בין שתי תקופות המשנה.

בתקופת המשנה הראשונה, לפני שנפל הפור סופית,¹¹⁴ היה תפקידו המרכזי של שרת להציג לציבור את עמדתה המורכבת, והמעורפלת במידה רבה, של הממשלה, ותפקיד נוסף היה לברר את

112 ויץ (לעיל הערה 4); פ"א שנער בתור נציג משרד החוץ נפגש עם גולדמן בתל-אביב מספר ימים לפני השיחה. בתזכיר ששלח לשר החוץ נכתב ש"ד"ר גולדמן מתכוון לנהל אותה [את השיחה עם הקנצלר] על רקע היסטורי ופוליטי בלי להיכנס בפרטים' (שנער אל שרת, 28 בנובמבר 1951, גה"מ, ח"ץ, 534/6).

113 מדבריו בישיבת הממשלה, 4 בנובמבר 1951, גה"מ.

114 ב־10 בדצמבר 1951 דיווח גולדמן לבן-גוריון על ההתחייבות של אדנאואר. אחרי שיחתו עם הקנצלר הגרמני התכוון גולדמן לטוס לפריז ומשם לטוס מיד לארצות-הברית (ראו: שנער אל שרת, 28 בנובמבר 1951, גה"מ, ח"ץ, 534/6) אך הוא שינה את דעתו והחליט לטוס מיד לישראל לדווח אישית לראש הממשלה.

השאלה הקריטית – מה עמדתה של בון באשר לסכום הפיצויים. הוא דיווח לממשלה על מאמצים לברר בעקיפין, באמצעות יהודים, אם ממשלת בון מתכוונת לצאת ידי חובה בשילומים בסכום של מיליוני דולרים בלבד או שהיא מבינה שמדובר במאות מיליוני דולרים. הוא הבהיר את המשמעות של הברור הזה: אם מדובר במאות מיליוני דולרים – סימן שהם מוכנים לדבר "ביונס"¹¹⁵. שרת הציג לראשונה לציבור את העמדה המפותלת של הממשלה במסיבת עיתונאים בתל-אביב ב-26 באוקטובר 1951, יום אחרי ישיבת הממשלה שבה נדון נושא השילומים. מסיבת העיתונאים כונסה במסגרת מאמצי הממשלה לשכנע את הציבור הישראלי לתמוך במשא ומתן עם גרמניה, ושרת ניסה לאחוז בחבל משני קצותיו: הוא לא הסתיר את תמיכתו בפתיחת משא ומתן, אך התחמק מהתחייבות ברורה באשר לנכונות הממשלה לפתוח במגעים עם הגרמנים. בתשובה על שאלה בעניין זה ענה כי הממשלה החליטה 'לעשות כל הדרוש כדי להשיג שילומים', ומאו לא קיבלה כל החלטה חדשה, וסירב להבהיר אם משא ומתן ישיר נכלל בהגדרת 'כל הדרוש כדי להשיג שילומים'. עם זאת שרת הזכיר, בלי שנשאל על כך כלל, את הפולמוס החריף על הסכם 'ההעברה', שנעשה עוד 'בשעה שהיטלר היה חי'. הוא הטעים כי בלי הסכם זה 'לא היתה ישראל מגיעה לכוחה התעשייתי, הצבאי, החקלאי והכלכלי'. ומהערה זו, שהייתה כעין הערת אגב, הסיק הכתב המדיני של 'הארץ' כי 'הממשלה תהיה מוכנה גם למשא ומתן ישיר עם הגרמנים'¹¹⁶.

שבוע מאוחר יותר, בהודעה מדינית שמסר מעל בימת הכנסת, שוב התייחס שרת לנושא, וגם הפעם שיקפו דבריו את עמדתה המורכבת של הממשלה. הוא הודיע על נכונותה העקרונית של הממשלה להיכנס למשא ומתן עם ממשלת בון, ואמר בעניין זה כי 'סיכוי [...] להזרמת אמצעים ניכרים לצרכי בנין משקנו עשוי להיות נשקף מהגשמת תביעת ישראל לשילומים מגרמניה'¹¹⁷. גם בתקופת המשנה השנייה מילא שרת שני תפקידים. הוא פעל לשכנע את הציבור הישראלי בצדקת העמדה של הממשלה, לנוכח ההתקפות עליה מימין ומשמאל. חיים יחיל, מנהל מחלקת ההסברה במשרד החוץ וחבר מפא"י נאמן, מונה לעסוק במשימה רגישה זו,¹¹⁸ ושרת קבע כי תפקידו 'לחסן את הציבור הישראלי לגבי התעמולה כיום בארץ בשאלה זו'. יחיל פעל בקרב ציבורים שונים, ובהם שארית הפלטה. הוא ניסה לבנות גוף של מנהיגי הציבור הזה שתמכו בשילומים, כמו ד"ר אריה עצמון (בלומוביץ'), 'מנהיגי הפרטיזנים וכיום ראש השרות הרפואי בצה"ל', וזאת כמשקל נגד לאישים בולטים מן הציבור הזה שהתנגדו להם.¹¹⁹ אנשים אלה, הבהיר לשרת, מוכנים להציג את עמדתם במטרה להוכיח לציבור שחלק ניכר של הניצולים תומכים בעמדת הממשלה בשאלה הגורלית

115 ישיבת הממשלה, 25 באוקטובר 1951, גה"מ.

116 שרת על התוכניות להגנת המזרח התיכון, הארץ, 28 באוקטובר 1951.

117 ישיבת הכנסת, 4 בנובמבר 1951, דברי הכנסת, 10, עמ' 278.

118 יחיל (הופמן) היה דמות מרכזית במכלול היחסים עם גרמניה. הוא היה ראש 'פלוגות הסעד', משלחת היישוב לשארית הפלטה לגרמניה, ועם קום המדינה מונה לקונסול במינכן. כאשר אורגנה משלחת הקניות בקלן, בשנת 1953, הוא מונה לסגן ראש המשלחת, ובפועל היה הנציג הדיפלומטי של ישראל בגרמניה.

119 הוא התייחס לאנשים כמו אריה שפטל או ד"ר מאיר דבורצקי, ניצולי שואה שהיוו את ראשי המתנגדים לשילומים במפא"י.

הו.¹²⁰ בה בעת קיבל שרת מאליעזר פ' שנער דיווחים שוטפים על המאבק הפוליטי להשגת רוב בכנסת בהצבעה עתידית על משא ומתן עם גרמניה.¹²¹

נוסף על כך האיץ שרת בממשלה - שחלק מחבריה חששו מכישלון פרלמנטרי ומתגובתו הנועזת של הציבור - לקבל הכרעה מהירה. בישיבת ממשלה בשלהי דצמבר,¹²² ימים ספורים לפני הדיון בכנסת, הישיבה היחידה שבה נדון העניין ביסודיות ולא בדרך אגב, דיווח שרת לשרים על פרט שנשמר בסוד, ושלא הובא לידיעת הציבור - גרמניה נתונה בלחצים כבדים 'להכניס לתקציב שלהם סכומים למעצמות הכיבוש, להשתתפות בהגנת המערב'. הם שומרים על עניין זה בסוד, אמר, כדי שלא ייודע במקביל על שתי ההתחייבויות, מפני שכך 'לא ייטב לא לזה ולא לזה'. אולם, הדגיש שרת, 'הם מודיעים שמנוי וגמור איתם העניין שלנו לסדר. הדברים נמסרו לנו בשם אדנאואר והוא מבקש שנבין את הקשיים של המצב'. לפיכך ביקש שרת מהממשלה לקבל הכרעה מיידית, מפני שאם לא כן עלולה ישראל לאחר את המועד ולהחמיץ את הסיכוי לקבל שילומים מהגרמנים.

ינואר 1952: שרת בדיוני הכנסת על השילומים

ב-7 בינואר 1952 נפתח בכנסת אחד הדיונים הדרמטיים והסוערים ביותר שידע הבית מעודו. באותו היום הציג שרת את סוגיית המשא ומתן הישיר בוועדת חוץ וביטחון של הכנסת,¹²³ והייתה זאת הפעם הראשונה שהנושא עלה לדיון בגוף שבין חבריו היו גם נציגי האופוזיציה. שרת סקר את עיקרי ההתפתחויות שהובילו למשא ומתן והדגיש מספר נקודות. הוא ציין כי מלכתחילה לא נשללה על הסף האפשרות של משא ומתן ישיר עם הגרמנים. כבר כשנשלחו האיגרות למעצמות ההסכמה, אמר, ברור היה כי לא ניתן יהיה להימנע ממשא ומתן ישיר בצורה זו או אחרת - גם אם המעצמות תעזורנה בביצוע הדבר, לא יהיה מנוס ממצע ישיר עם הגרמנים על צורת התשלום. אם התשלום יהיה במטבע ואם לא במטבע, אם יהיה בסחורות כמה סחורות ואילו סחורות, באיזה שיעורים וכדומה. זה עניין רציני מאוד ועל כל צעד ושעל כרוכים בזה ענינים חיוניים של המדינה, ובשום פנים ואופן לא נוכל לסמוך על שליח שידע לדרוש תנאים ומילוי התנאים.

הוא הזכיר שני אירועי מפתח לקראת המשא ומתן עם הגרמנים: הצהרת אדנאואר, שלדעת שרת העיקר בה היה העובדה שמקור היוםה למשא ומתן הוא גרמני, לא ישראלי,¹²⁴ ופגישת גולדמן-אדנאואר, שבעקבותיה 'החליטה הממשלה מצדה כי יש ללכת למשא מתן והוא הדבר שיובא היום בפני הכנסת'.

120 יחיל אל שרת, תל-אביב, 20 בנובמבר 1951, גה"מ, ח"ץ, 2417/3. הוא שלח העתק ממכתבו לראש הממשלה, אירוע נדיר ביותר.

121 ראו לדוגמה: שנער אל שרת, 28 בנובמבר 1951, גה"מ, ח"ץ, 534/6. באותם ימים ניסה שנער, יחד עם יחיל, לשכנע את הציבור בצדקת עמדת הממשלה.

122 ישיבת הממשלה, 30 בדצמבר 1951, גה"מ.

123 ישיבת ועדת חוץ וביטחון של הכנסת, 7 בינואר 1952, גה"מ, ח"ץ, 2547/12.

124 'הוא הודיע על נכונות ממשלת בון להכנס למשא ומתן עם נציגי העם היהודי ומדינת ישראל לסידור העניין' אמר שרת בעניין זה.

200 פיצועים, 400 עצורים בהכנות

העצורים הועברו לעשר-העמקים ובית-שאן – המשטרה מתכוננת להכנת-השמאל היום

כותרת העיתון
'ידיעות אחרונות',
בדיווח על הפגנות
נגד הסכם
השילומים,
7 בינואר 1952

שרת הבהיר כי אין בקבלת השילומים מהגרמנים משום סליחה או כפרה על שעוללו לנו. 'שום דבר לא יסולה, שום דבר לא יישכח לדורות אולי לצמיתות'. מלבד זאת השילומים, אמר, לא ישנו את יחסה השלילי של הממשלה לגרמניה בזירה הבין-לאומית. וכן ציין כי המשא ומתן 'לא יהיה בגרמניה, הכוונה היא שזה לא יהיה על אדמה גרמנית אבל גם לא בארץ, וזה יהיה באיזו מדינה אירופית מערבית, כמובן'.

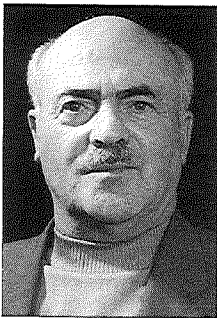
הוא נדרש בהופעתו בוועדת חוץ וביטחון גם לשאלת משאל העם. את הנושא העלה חבר הכנסת יצחק בן-אהרון ממפ"ם, שטען כי בסוגיה רגישה כל כך אסור, ואף לא ניתן, להכריע ברוב מינימלי. בשאלה פוליטית רגילה, אמר, די ברוב של 50.5 אחוז, אולם במקרה זה עומדת על הפרק סוגיה לאומית והיסטורית כאחת, ולכן 'אני בדעה שאין סמכות כזאת בידי הממשלה ברוב זה שיש לה בכנסת לקבל על אחריותה הכרעה בענין זה [...] לדעתי סמכות זו לא ניתנה לממשלה, על סמכות זו היא צריכה לשאול את העם'. שרת דחה על הסף את הצעתו של בן-אהרון. הוא הסכים עמו אמנם שמדובר בסוגיה ייחודית ויוצאת דופן, אך ראה בעצם הרעיון של משאל העם 'אמצעי בלתי דמוקרטי בתכלית שאינו מאפשר לציבור הבוחרים הרחב להתמצא בבעייה, לברר אותה, הפקרתו טרף לכל מיני תחבולות דמגוגיות והכרעה בלתי שקולה ובלתי אחראית'.

בתחילה אמור היה שרת לפתוח את הדיון בכנסת. אולם לבסוף הוחלט כי בן-גוריון יפתח אותו ואילו שרת יסכמו. בן-גוריון סיים את נאומו בפתחת הדיון בהכרזה 'לבל יהיו רוצחי עמנו גם יורשיו'.

נאומו של שרת, שנישא לפני ההצבעה על הצעות הממשלה והאופוזיציה, חתם שלושה ימי דיון שבמהלכם דיברו עשרות חברי כנסת. היה זה נאום ארוך – הוא נמשך למעלה משעה וחצי – והוא כמעט לא שוסע בקריאות ביניים. שלום רוזנפלד, כתבו הפרלמנטרי של 'מעריב', תיאר אותו במילים הבאות: 'כשעה ומחצה עמד שר התוך משה שרת אצל המיקרופון ובלשונו המצוחצחת ירה חצי פולמוס ביריבים ולימד סנגוריה על משא ומתן עם גרמניה'.¹²⁵ שרת נשא אמנם את נאומו כנציג הממשלה, אולם הוא הביע במידה רבה מאוד את עמדתו האישית. הוא דיבר מנהמת לבו, ובדבריו באה לידי ביטוי תמצית השקפת עולמו, ולא רק בסוגיה הקונקרטית שעמדה על סדר היום.

היה בנאום שילוב של מרכיבים מעשיים ושל מרכיבים עקרוניים-מוסריים וספק אם ניתן היה להפריד ביניהם: הטענות המעשיות הכילו היבטים עקרוניים כשם שהטענות העקרוניות הכילו

125 ש' רוזנפלד, 'ההכרעה הפרלמנטרית נפלה', מעריב, 10 בינואר 1952.

יצחק בן-אהרון

היבטים מעשיים. שרת הרחיב ופיתח בנאום זה דברים שנשא בישיבת הממשלה כמעט שנתיים קודם לכן, בפברואר 1950. אז עמד על הסתירה המהותית בין הרצון להחרים את גרמניה חרם מוחלט לבין הרצון לקבל 'פיצויים מרשעים אלה לעם ישראל על כל מה שעוללו לנו'. מוטיב זה בא לידי ביטוי בנאומו בכמה אופנים. בפתח דבריו התייחס שרת להודעה שמסר בכנסת ב־13 במרס 1951, בעקבות שליחת האיגרת למעצמות הכיבוש, ולדיון שהתפתח בעקבותיה.¹²⁶ בדיון זה, טען, 'באה לידי ביטוי מידה רבה של הסכמה כללית, כי דרישה זאת של שילומים היא צודקת ונכונה'. אם היה ויכוח הוא נסב על השאלה 'אם לא התמצנו הזדמנויות, אם לא אחרנו את המועד', אולם 'לא היה כמעט ויכוח בשאלה אם שילומים אלה מגיעים לנו ואם חייבים היינו – או חייבים הננו – לדרוש אותם'. אפילו חבר הכנסת מרדכי נורוק, אמר שרת, שטען בתוקף כה רב כי 'יש להמנע מגע ומכל קשר', הציג את 'טענת החמצת המועד'. אולם, שאל רטורית, מה היה קורה אילו הייתה תביעתנו 'מתקבלת על דעת בעלי הדבר שלנו, וזאת אומרת על דעת המעצמות שקבעו את תנאי הכניעה של גרמניה ערב הכניעה ולאחר הכניעה'? מה היה קורה אז? מי היה נושא ונותן עבורנו על פרטי התביעה, למשל בשאלה 'אם התשלום יהיה במטבע, אם במכונות או בסחורות; אם זה יהיה במכונות ובסחורות, אילו מכונות ואילו סחורות?' האם היינו אומרים למעצמות הכיבוש 'אתם תעשו כל זאת בשבילנו ואנחנו נעמוד מן הצד, ידינו תהיינה נקיות מלהתפגל במגע הטמא הזה; אתם תתפגלו, אנחנו לא נתפגל. האם אתם סבורים שטענה כזאת היתה מתקבלת על דעת מישוהו?'. בהמשך נאוו בכנסת העלה טענה זו שוב ושאל מה היה קורה אילו היו מעצמות הכיבוש משיבות לנו כי 'הן מוכנות לתחוך על גרמניה [...] [ו] להטיל עליה את הדבר הזה'. הרי אילו זה היה המצב, לא הייתה לנו בררה אלא להיכנס בעצמנו בשלב מסוים למשא ומתן; הרי אין איש משלה 'את עצמו לחשוב כי היינו זוכים וכל מלאכתנו היתה נעשית בידי אחרים, עד לפרטי פרטים!'; הרי ברגע נתון, אחרי 'שעשו אחרים משהו בשבילך בהתחלה', היינו צריכים להיכנס בעצמנו למשא ומתן ולהשלימו. ומה היינו עושים אז? נסוגים אחורנית ודורשים מהממשלה למשוך את ידיה מהעניין? 'דבר אחד הוא לדרוש עזרה, לגייס לחץ [...] אם גם אתה מוכן לעשות את המוטל עליך. דבר אחר לגמרי הוא להטיל את כל הטורח על אחרים, לשמור על נקיון כפיך ולהימלט לתוך ערפילי הטוהר של מוסר עליון'.

בהמשך נאוו העלה שרת עוד מספר נימוקים בזכות המשא ומתן. נימוק אחד היה גרסה של 'לבל יהיה רוצחי עמנו גם יורשיו'. מדובר ברכוש בסכום אגדי, הדגיש, 'אשר לולא השחיטה מי יודע כמה ממנו היה זורם לארץ להחיות שממותיה ולפרנס קיבוץ גלויות בתוכה'. עתה הוא 'נכחד, נגזל ונעלם', ואם בכל זאת 'אפשר עוד להציל ממנו משהו זה אסור? האם [אין] זו חובה לקחת אותו ולהביאו לכאן?'. שרת אף קשר את השילומים בעקיפין לעלייה לארץ: 'כשם שאיננו נועלים דלת, לא רק שאיננו נועלים דלת, אלא פותחים שער לרווחה בפני כל יהודי הבא אלינו כשכותנתו לעורו, לאחר שכל רכושו נשדד ממנו – כן עלינו לפתוח שער לרווחה ובמו ידינו להכניס הנה אותו רכוש שבעליו לא זכו להביאו בידיהם, כי הם נרצחו'.

126 על הדיון, שהתקיים ב־2 באפריל 1951, ראו: דברי הכנסת, 8, עמ' 1547-1561.

נימוק נוסף שהעלה קשר בין חיוב המשא ומתן לבין עצם קיומה של המדינה. משך אלפי השנים שבהן חי העם היהודי בגולה היה נשקו 'חרם, אי מגע, דומיה [ו]אי סליחה', ובנשק זה השתמש 'לאחר כל שחיטה, לאחר כל חורבן'. אולם עתה השתנו הדברים תכלית שינוי, והשינוי מחייב בראש ובראשונה את 'חברי הכנסת הנכבדים, היושבים בהיכל הממלכתיות הישראלית' שאינם יכולים להתנהג כאילו אין מדינה, אין פרלמנט, אין שלטון ואין אחריות של שלטון. הרי, הדגיש שרת, 'אין לנו בעייה שאפשר לגשת אליה שלא על רקע של קיום המדינה. אין בירור רציני באיזו שאלה מכרעת, שיכול שלא להתחיל בנקודת המוצא הזאת'.

כל המושגים האלה על חרם עולם, שפירושו חוסר כל מגע, גם אם דבר זה גורם להפסדים עצומים, גם אם דבר זה מחבל בקיום המדינה ועתידה – שאולים מהווייה שחלפה לכלי שוב. יש פרץ, רבותי השוללים, בין הווייתכם לבין הכרתכם. הכרתכם לא הדביקה עדיין את התפתחות הווייתכם הממשית. אתם עדיין שוגים במושגים שעבר זמנם. הווייה של עם מפורז תלוי על בלימה, ללא כל שליטה על שטח, ללא כל השתלבות ממשית מכרעת במערכת גורמי עולם – הווייה כזו עולה בד בבד עם שלילת המשא ומתן.

גם בהצהרה שבה סיים שרת את נאומו באה לידי ביטוי השקפתו שההכרעה בזכות המשא ומתן נגזרת מן העובדה שהפכנו למדינה ריבונית, ל'עם חופשי בארצנו'. 'אנו היום מדינה עצמאית', אמר, 'איזו הרכנת ראש תהיה זו מצדנו כאשר ישבו יורשי המשטר הנאצי הזה באיזו בירה בישראלית לנהל משא ומתן עם נציגי מדינה יהודית עצמאית, אשר עצם הופעתה היא תבוסה גמורה של המשימה הנאצית?'.

נאומו של שרת היה אחת מנקודות השיא בוויכוח הממושך והמיוסר, ובסופו, ברוב של למעלה ממחצית חבריה,¹²⁷ ייפתה הכנסת את כוחה של הממשלה לפתוח במשא ומתן עם ממשלת בון. בן-גוריון סיכם ביומנו את שלושת ימי הדיון בכנסת במילים הבאות: 'יום ב', ג' וד' היו ימי ה"שילומים" – הנסיון הנכשל, הטראגי והנלעג של הפוטש של בגין. ביום ג' שדרתי לעם, ביום ד' נתקבלה עמדת הממשלה ברוב ניכר ומתוך נצחון מוסרי. סיכום הוויכוח של משה [שרת] היה מופתי'.¹²⁸

נחתם הסכם השילומים ראש ממשלת גרמניה המערבית ושר החוץ של ישראל חתמו ברוכסמבורג

כותרת העיתון
'מעריב' ביום
שלאחר החתימה
על ההסכם,
1952 בספטמבר

נאום שר החוץ הישראלי עם חתימת ההסכם
שרת לאדנאור: עשית מעשה היסטורי

127 חברי כנסת תמכו בהצעת הממשלה, 50 התנגדו, והשאר (9) נמנעו או בעדדו.
128 יומן בן-גוריון, 11 בינואר 1952, אב"ג.

סיכום

מה היה הקשר בין עמדתו של שרת בסוגיית השילומים והמשא ומתן עם גרמניה לבין השקפת עולמו הכוללת, ובאיזו מידה באו לידי ביטוי בעמדה זו אישיותו ודרכו הציבורית?

בעמדה הברורה שנקט בוויכוח הממושך ניכרים שני יסודות שאפיינו את שרת במשך פעילותו הציבורית: האחד הוא ראיית הציונות כ'חזרה לעמק הבכא של ההיסטוריה', והאחר הוא נטייתו לשקול אירועים, כולל אירועים קשים ומרגשים, באמות מידה רציונליות ורתיעתו מכל מה שנדף ממנו ריח של פופוליזם או של רגשנות מזויפת. לדעת ישראל קולת מקורו של יסוד זה בשנים שבהן למד שרת באנגליה והתחנך על 'גישה שיטתית, בהירה ואמפירית'. חינוך זה הביא לכך שכל חייו שב שרת ועיבד כל דבר, גם אמיתות אידאולוגיות, 'במוחו השיטתי והמסודר'.¹²⁹

גישתו הרציונלית של שרת לא התנגשה בעמדה אתית ובערכים מוסריים. מבהינתו הניגוד היה בין רציונליות לבין רומנטיקה מזויפת, היסחפות אחרי אשליות ומיסטיקה. ניגוד זה בא לידי ביטוי ברור בדבריו בעניין המשא ומתן עם גרמניה אך גם בסוגיות אחרות שאליהן נדרש, למשל בשאלת החלוקה, שעמדה על סדר היום במלוא עצמתה בקיץ 1937, סביב פרסום מסקנות ועדת פיל. יש דמיון ביחסו של שרת לסוגיות. בשתייהן היה מרכיב רגשי חזק ביותר, הנקשר למושג ה'כבוד הלאומי', ובשתייהן נגזר הצורך בהכרעה קשה מעובדת הריבונות או מן השאיפה אליה.

עמדת שרת בשתי הסוגיות נבעה מאותו מקור ומאותו שורש: ההכרה העמוקה כי גם סוגיות רגישות חובה לשפוט באזמל ההיגיון הצונן, וההכרה העמוקה לא פחות כי השאיפה לריבונות מחייבת לקבל הכרעות קשות ולא פופולריות. בנאום שכותרתו 'חלוקה כרע במיעוטו וכהזדמנות גדולה', שנשא באוגוסט 1937,¹³⁰ העלה שרת מספר טענות בוכות החלוקה, טענות שבהן יכול היה להשתמש גם כדי ללמד זכות על עמדתו בעד המשא ומתן הישיר עם גרמניה. הדמיון ניכר כבר בעצם הצגת הסיטואציה: 'הברירה אשר בפניה אנו עומדים עכשיו, איננה ברירה בין שתי טובות אלא בין שתי רעות'. בהכרעה בין הבררות אין חייבים אמנם לבחור דווקא בדרך הקשה יותר, אך אסור לנו לברוח מפני הקושי' – עלינו לבחור 'בדרך ההתקדמות הגדולה ביותר, וייתכן שדווקא דרך זו היא הדרך הקשה, ולא הקלה ביותר'. הוא הביע התנגדות למה שכינה 'אותה מיסטיקה ציונית, המפריעה לנו להפיק את התועלת מהזדמנויות הניתנות לנו למעשה'. אמנם למיסטיקה זו 'שורשים עמוקים בנשמת העם', אולם, קבע נחרצות, 'אויבת היא להגשמת הציונות'. ומלבד זאת הבחירה בחלוקה אינה נובעת מ'פסיכוזה של דפיטיוז' אלא מהחלטה נחרצת כי תפקידנו המרכזי הוא 'לגייס את כל הכוחות אולם מה נעשה, אם ההתפתחות ההיסטורית הולכת בדרך אחרת מאשר דורשת זאת צרת היהודים?'.⁹²

לסיום: משה שרת, כשר החוץ וגם כראש ממשלת ישראל, היה הדמות המרכזית בתהליך של יחסו עם גרמניה. עמדותיו והתבטאויותיו לגבי הנושא הטעון הזה מסמלים את הדרמה הנוראה שארעה באותם ימים: המעבר, שהתחולל אחרי שנים ספורות מתום השמדת יהודי אירופה, מתרם מוחלט על גרמניה למגעים ומשא ומתן עמה.

129 קולת (לעיל, הערה 23), עמ' 92.

130 מדבריו בקונגרס הציוני העשרים בישוב כוועדה מדינית, 9 באוגוסט 1937, בתוך: 'הלר (עורך). במאבק למדינה: המדיניות הציונית, 1936-1948, ירושלים תשמ"ה, עמ' 201-207.